Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 45 (15019) 1993 чылдың март 11, четверг

Солунга ат салган шагы 20.00 Садар өртээ 4 рубль.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ХЕРЭЭНГЕ БЕРДИНГЕН

Беш чыл мурнунда Чаа-Хөл районнуң «Найырал» совхозка бульдозер келген. Ону хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг механизатор Виктор Доржуга быжыглаан.

Чамдык улус оон совхозка херээ чүү боор суг деп бодаар турган. Херек кырында кылбас чүвези чок техника болган. Котельнаяның хөмүрдажын кинр үстүрер, хүлүн үндүр идер, коданнарда өдектерни, оруктарның харын аштаар, кажаалар ориун казар болгаш өске-даа ажылдарны кылыр. Бир эвес үстүнде адаан ажылдың кайыбирээзин хол-биле кылыр болза хөй кижи херек деп чүве билдингир.

Ажылдың хемчээли улуг-даа болза, бодунун херээнге бердинген Виктор Макарович ону чогуур үезинде күүседип келген. Ылаңгыя котельная улуг күчүлүг, бүгү Чаа-Хөл суурну чылыдар, аңаа эвээш эвес хемчээлдиг хөмүр-даш херек, ындыг болганы-биле ону кинр эжериге, хүлүн аштаарынга биче эвес күш, үе-шак херек.

Механизатор бодунга быжыглаан техникага кончуг камналгалыг, техниктиг ажаалдазын доктаамал чорудуп турар. Ындыг болбас аргажок. Бир эвес бульдозер үрели бээр болза, ону солуптар техника совхозта чок деп чүвени ол эки билир.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

МЕНДИ

Тыва Республиканың улус депутады Биче-Уруг Дадыковна Драпаан чээрби ажыг чылдарның дургузунда «Найырал» совхозтуң Үрбүн сүт-бараан фермазынга саанчылап келгеш, үргүлчү-ле мактадып турган. Эрткен чылын хойжулаар күзелин илередирге, үш чүс баш төрүүр хойну хүлээдип берген.

Ажыл-ишчи кижилер черле ажыл-ишчи болур чүве-дир. Бир дугаар шээр мал кадарган-даа болза, Б. Д. Драпаанның хою хүр кыштаан. Амгы үеде 220 баш хой төрээн, оон төлү хораваан. Вера Үндүң баштаан бөлүк сакманчылар оларны эки ажаап, өстүрүп турар.

Төрээн хойларга, чаш хураганнарга бээр эки шынарлыг мал чемнери, дус коданда шаа-биле дүжүртүнген. Кыштаңда электри чырын кинрген. Хойжунуң ажылдаарынга, чурттаарынга ол таарымчалыг байдалды тургускан. Телевизорну безин көрүп орар.

Биче-Уруг Дадыковна хой бүрүзүнден хураганны менди доруктуруп өстүрер сорулганы салган ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Чаа-Хөл район.

«АК-КӨК ОТЧУГАШКА»

Моон мурнунда чылдарда Кызыл хоорайга март 8-тин байырлалын театрга хурал болгаш концерт-биле демдеглээр турган. Бо чылын ол чаңчылдан ойталааш, Кызыл хоорай чагыргазы база хоорайның культура килдизи херээженнерге тураскааткан «Ак-көк отчугаш» деп дыштанылга кежээзин организастаан.

Айыткан шагында каас чараш кеттинген улуг-бичии херээженнер, оларның эр хиндиктиг камгалакчылары Кызылдың үш дугаар столоваязынга чыглып келген. Байырлал столдарында амданыг аъш-чем, шампаниы тургускан. Солун кежээге келген кижилер аштанып-чемнири-биле каяа кызыгаарланыр ийик: анаа чараш ырлар, сеткил-хөөнүң хөлзедип кээр шүлүктер, оттар чайнаар, танцы-сам, оюн-баштак куттулуп-ла турган.

50 рубльдин лотереязын ойнаткан, эн улуг ойнап алыышкын — шампанское болгаш аяк-сава сервизи болган. А өске билеттер база куруг эвес, кижи бүрүзү крем, помада, конфета аймаан ойнадып алган.

Найысылалда ажыл-ишчи, эрес-кежээ, төлептиг чежечеже ие-херээженнер чурттавайн турар боор. Херээжен чоннуң аразында ине тутса шевер даваныкчы, бийир тутса шүлүкчү, ырлай берзе артист чаяанныг кандыг кижилерни чок дээр. Олар ырлап-хөглеп турда, чүгле чырттылаар чүве. Хлеб заводунуң бригадири үнүп келгеш, улусту кайгадыр кожамыктааш барган. Хоорайның ыры, танцы ансамблинин киржикчилери кежээниң эрес күшкүрүкчүлери болган.

«Ак-көк отчугашка» Президент Ш. Д. Ооржак, Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап, хоорай Соведининң даргазы В. Х. Кара-оол өг-бүлелерининң херээжен ээлери-биле келгеш, оюн-хөгге идепкейлиг киришкеннер. Ниитизи-биле кежээниң киржикчилери мага хандыр ойнап-хөглеп, эки дыштанып алган.

(Бистиң корр.).

АВАЛАР МАРГЫЛДААЗЫ

БАЯН-КОЛ СУУР. Частың баштайгы айы — марттың эге хүннеринде Баян-Кол суурнуң ортумак школазынга авалар маргылдаазы болуп эрткен. Олар аңаа ырлап, шүлүктеп, спортчу оюннарга күжүн шенешкеннер. Түңнелинде «Шеңне» команда бирги черни ээлээш, шаңналдарны чаалап алган.

Аңаа школаның эге класстарының өөреникчилериниң аразынга «Дангына-93» конкурс база эрткен. Үшкү класстың өөреникчизи Оля Багай-оол тиилээн.

Школага эрткен байырлалга авалардан Елена Назыты, Антонина Биче-оол, Елена Байкара, Айлаң Куулар, Светлана Дуваа болгаш оондаа өскелер дыка идепкейлиг киришкен. Авалар маргылдаазын организастаарынга башкы Галина Чылбак-оол эң тывынгыр ажылдаан.

Клара НАЙЖАП.

СЪЕЗД АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА, март 10. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россия Федерациязының улус депутаттарының ээлчег чок сески Съездизи 1993 чылдың март 10-да Кремльдиң Улуг ордузунга ажыттынган.

Аңаа ийи айтырыгны: Бүгү-россия референдумун апрель 11-де эрттирериң чарлаар дугайында болгаш Россия Федерациязының Конституциязын күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң сагыырының дугайында айтырыгларны чугаалажып көөрүн Россия Федерациязының Дээди Советі саналдаан.

Россия Федерациязының составынга кирип турар республикалар баштыңнары Съезд бүдүүзүнде Москвага чыглып келгеш, Федералдыг керээниң чедир күүсеттинмейн турарыбиле холбаштыр сеткил ханмаанын илергейлээн болгаш ону боттандырарының механизмин Россия Федерациязының улус депутаттарының ээлчег чок сески Съездизинге чугаалажып көөрүн саналдааннар.

Эчизинге чедир ылаптыг көрдүнген хүн чурумун Съезд боду шиитпирлээр.

ЧАЗАК БАШТЫҢЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның Даргазы Виктор Черномырдин Россияның улус депутаттарының ээлчег чок сески Съездизинің бүдүүзүнде тускай дыңнадыг кылган.

Съездиге үүве чугаалгар дугайында Россияның улус депутаттарының шуулганындан дилээр бодап турарын чазак баштыны медеглээн. Чазактың ажылынын моон сонгаргы кол угланыышкынарын ол бодунуң чугаазынга тодаргайлап айтыр бодап турар.

Көдээ болгаш рынок

ИЗИГ ТҮЛҮК АЖЫЛДААР

Барыын-Хемчик район чагыргазының коллегия хуралынга «Хөнделен» бүдүрүлге кооперативтер каттыжыышкынының чаа тургустунган аңгы-аңгы угланыышкынныг «Начын-Бора», «Кызыл-Тайга», «Ак-Даг» деп бүдүрүлге кооперативтериниң уставтарын хоойлужудун бадылаан. Чаа тургустунган шак ол бот-тускайлаң биче ажыл-агыйларының удуртукчулары, бухгалтерлери бүгү экономиктиг саналгыныларны багай эвес кылганын коллегия демдеглээн. Оларның планнап, санап турары-биле алырта, чоокку келир үеде Хөнделеңниң малчыннары, тараачыннары, араттары бут кырынга туруп, көдээ ажыл-агый продуктуларын хөйнү бүдүрүп эгелей бээр. Көдээ чоннуң амыдыралы-даа эжижиир, күрүнеге-даа немере болур дээрзи маргыш чок. Мен бодаарымга, хөнделеңчилер шын орукту тыпканнар. Моон мурнунда чылдарда дет, «күчүшыдалдыг» «Барлык» совхозтуң улуг пажындан чаңгыс кескинди эът эзип чип чадап чораан үелер төнгени ол-дур. Үениң маны бодунуун алгандыр.

Ам Хөнделенде тургустунган чаа бүдүрүлге кооперативтериниң дугайында каксы таныштырылгадан кылып көрейн.

Экономист эртемниг Кенден Данчыкка удуртқан «Начын-Бора» деп шээр мал кооперативинде 5391 баш хой, өшкү бар. Бо чылын ук кооператив 1785 анай-хураганны камгалап алыр, 491 центнер эътти садар, 50 центнер хой дүгүн, 18 центнер өшкү дүгүн бүдүрер сорулганы салган. Өшкү, хойну саар, оон сүт, саржат алыр талазы-биле даалгаларны малчыннар алыр. Саржатны үүп каан хырынга, сыныйга кудуп белеткээрин дугурушкан.

Ниитизи-биле шээр мал кооперативи бо чылын 8 млн. 537 мың рубльдин продукциязын бүдүргеш, малчын бүрүзүнүң айда алыр шалынын 11000 рубль ажырарын көрген.

Дээди эртемниг зоотехник Вячеслав Кенден-оолга удуртқан «Кызыл-Тайга» деп бода малдың бүдүрүлге кооперативинде 14 кижи ажылдап турар. Оон кол-ла бүдүрер продукциязы — сарлык эъди, саржат. Оон аңгыда, эдеринчи продукция кылдыг сарлык дүгүнден чеп-аргамчы, өг куру, базырыгларны, оон кежинден чадыгларны кылырын, кооперативке хамааржыр 12 бенн саап, хымысты бүдүрерин планнап турар. Бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш бо чайын Алашка сарлык фермазын тургузуп, 100 хире сарлыкты саарын шиитпирлээн. Садар малды хоолулуг, эм оъттуг тайгаларже үндүрүп, чула семиртир дишкеннер. Сарлык малды өдекшидип, оон-биле таптыг ажылдаар болза, ук кооператив удавайн-на бут кырынга туруп кээри маргыш чок, чүге дизе чарыгдал көңгүс үнмес-тир.

Көдээ ажыл-агый шугумунга хөй чыл ажылдаан, «хамыкты көрүп кажараан» Хензиг-оол Күжүгеттин даргалааны 25 кижини хаара туткан «Ак-Даг» деп чер ажылдыг кооператив база орулгалыг ажылдап болур аргаларлыг. Бо чылын ол 20 тонна тарааны, 250 тонна хөй чылдыг сигенни, 90 тонна чаңгыс чылдыг сигенни өстүрүп, ажаап алыр сорулганы салган. Оон түңнелинде чартык миллион рубль ажыг орулганы алырлар, көргүзүг оон хөй-даа бооп болур. Хоовужулардың акша-шалыны ийи-үш катап өзер апаар.

Кооперативте 2 трактор, 2 автомашина, 2 комбайн бар. Амгы хүннерде часкы тарылгага белеткелдер эгелээн.

Ынчангаш Хөнделенде көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлге кооперативтери аңгы-аңгы угланыышкынарны шилип алган болгаш саң-хөө, ажыл-агый талазы-биле бот-тускайлаңып ажылдаар эргеин, рынокту негелдези-биле хостаганы алган. Ам чүгле ийи билекти сывырынгаш, изиг түлүк ажылдап киреп арткан.

Василий ХОМУШКУ.
Барыын-Хемчик район.

ХЛЕБ, ООҢ ӨРТЭЭ 36 РУБЛЬ

Подольск далганындан бүдүрген хлебтиң бир булказының өртээ моон мурнунда 15 рубль турган. Ол ам ийи бичии-ле ажыг катап өзе берген. Ам оон өртээ 36 рубль апарган. Бо өртек алыр акша-шалыны эвээш кижилерге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, бот иелерге дыка аар апаарын чугаалааш чоор. Ол кымга-даа билдингир айтырыг ышкажыл.

Чогум-на оларга «сылдаглап» алгаш бистиң Президентивис, бистиң Чазаавыс хлеб өртээн мынчага чедир улуг-ла улгаттырбайн келген. А шыны-биле алыр болза, Россияның өске девискээрлеринде хлеб өртээ шагда-ла талыя бергенин бистер билир бис. Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан өске бараанларны Кызылга чедир баштай демироорук, а оон соонда автотраспорт-биле чедирип эккээринин өртектери улам-на өзүп бар чыдары-биле, аңаа хөй-хөй чарыгдалдарның үнүп турары-биле база өске-даа чугула айтырыгларның тургустунуп келгени-биле холбаштыр Тывага хлеб өртээн улгаттырар дугайында чугааны Президент, Чазак кежигүннери мырынай каш хонук бурунгаар эрттирген селектор дамчыштыр болган хуралга бүгү районнарның удуртукчуларыбиле чугаалажып көрген. Хлеб өртээн бистин республикага ынчаар улгаттырарын амыдырал, өскээр чугаалааргa, рынок харылзааларының амгы негелделери тургузуп келгени ол ышкажыл.

Хлеб өртээ дүүн, март 10-да, 36 рубль апарган. Аңаа хамаарыштыр хоорай чурттакчылары чүү бодап турарыл, кижилернин сагыжында дүвүрелди, кударалды ол болдура бербээн ирги бе дээн ышкаш сагыш-биле дүүн эртен Кызылдың хлеб садып турар ийи магазининге кирдим. Амыдырал-чуртталгавыс байдалы шак ынчаар бергедеп келген-даа болза, аңаа өг-бүле бүрүзү чаңчыгып бар чыдарын ынчан көргеш бүзүредим. Ындыг болур ужурлугдаа турган боор. Баштай-ла Кочетов кудумчузунда № 40 магазинниң хлеб садар салбырынга бзарымга (хлеб өртээ улгады бергенде улус шоолуг чок боор дээн сеткилим-биле), оочурда кижи эндерик болду. Артында-ла ийи оочур бар. Ийи садыгжы чай чок ажылдаан тур. Эрткен чылын суг болза, бир бараан өртээ улгады бээрге-ле хей-ле черге шуугаазын үндүрер кижилер тургулаан болдур ийин. Оларның ажылдап билири, амыдырал дээш кызыл-кызымаа та кандыг үүве, ол ындыг, бо ындыг, бо дарга ажылдавас, дуу бошка аңаа олурар деп-ле чулчуруп-чулчуруп, улуг-ла негелделер салыр боор чораан. Дүүн оочурга улус-биле кады элээн турдум. Бодунуң кандыг-бир бодалын илереткен кижи чок болду. Харындаа чамдык улус хлебти ийиүш булка чедир ап тур. Бистиң Чазаавыска удур каржы-хажагай сөстерни кым-даа этпеди. Аңаа-ла ол-бо дээш маргыжыг—чугаа-даа үндүрбеди. Улуг, бичии, кырган-дижен кижилер санажып алгашла чоруп турлар.

Бир көк баштыг орус херээжен кижи ийи хлеб садып алгаш, оозун сумказынга суп ап турда, айтырдым:

— Көрүп турарымга пенсионер кижи ышкаш-тыр силер. Хлеб өртээ улгатканынга хомудавайн тур силер бе?

— Чок-чок! Бистиинде харын хлеб өртээ чиик ышкажыл. А Россияның өске районнарында, областарында моон ыракта аар болдур ийин. Ол дугайын билир мен.

Ат, фамилиязын айтырдым. Ону чоор силер дээн хевирбиле хол чаңгааш, магазинден үне берди. Таныырым бир тыва кырган ашак чанымга чедип келгеш, ийи хлеб садып алыйн дээримге үш рубль четпейн тур, өртээ улгады берген деп билбээн кижи мен деп бо. Ам канчаар, дуза каттым. Ол база-ла ындыгмындыг деп үүве чугаалавады. Хлеб оочурлаан кижи саны эвээжеведи. Улустар уурук-суруктап удур немежип-ле тур. Оозун бодаарга, кызылчылар бистиң Чазаавыстың шиитпирин чөптүг сеткилбиле хүлээп алган-дыр. Амыдыралдың алыс утказын билип бар чыдарывыс ол-дур ийин.

Дараазында Кызылдың Октябрь кудумчузунда 9 дугаар хлеб садынга маннап келдим. Кирип келиримге кижи чок. Үүгле бир кырган кадай биле аныяк уруг турлар. Кайгап кагдым. Үүү болган чоор деп дүвүрей-даа бердим. Мээң ол хоозун сеткилимни аныяк садыгжы Оксана Ондар чазамыктай шаапты:

— Бөгүн, моон мурнунда хүннерде дег, эртенгиниң сес шактан эгелеп аңгылдадывыс. Бөгүн мээң ээлчээм үүве. Эртен 700 булка хлеб кирген, улус ону үр-даа болбайн садып аппардылар. Кижилернин хомудаан, хорадаан, мунгараан чугааларын дыңнавадывыс. Бир кижи ийи-үш-даа хлебти ап турду.

Дүүн хүнден эгелээш подольск далганындан бүдүрген хлебтиң бир булказының өртээ 36 рубль апарды. А ол моон соңгаар ол-ла деңнелге турар бе, оон ынай өвер бе? Маңаа чаңгыс аай харыы турбас деп үүвели билип алза чогуур. Үүге дээрге рынокту ырма сынчыг чоруу бистен оон-даа аар негелделер сала бээр чадавас болгай.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

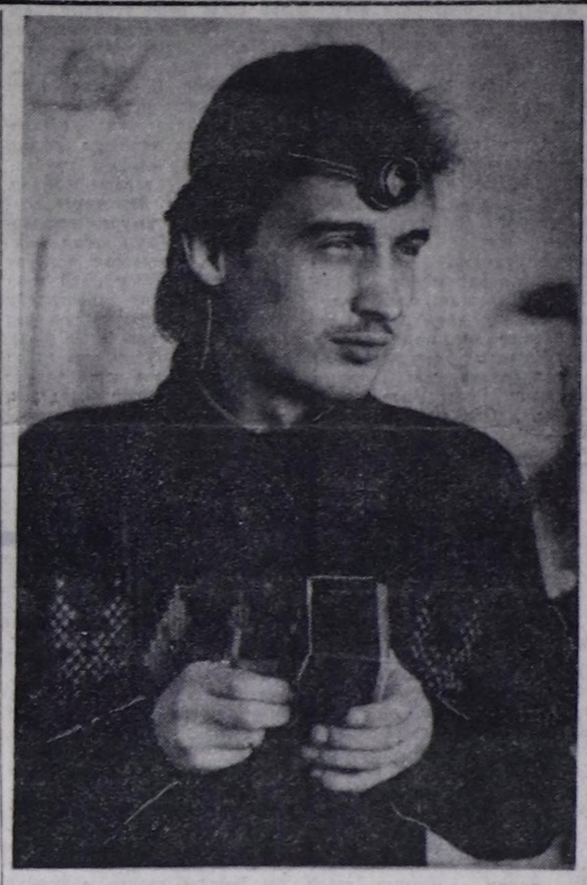

Кызылдың төвүнде шак септээр мастерская. Кайыдаа хүнде оон ажылдакчылары долу күш-биле ажылдаар. Кызылчылар, хоорайның аалчылары-даа септеткен шактарын алгаш, өөрүшкүлүг чанар.

Янзы-бүрү хевирлиг хол шактарын мында чыскаай салып каан чыдар. Оларның хөй кезиин эрестиг мастер (чурукта) Игорь Александрович Зиновьев септеп турар.

— Артык кезектер чорудуп бербестээн ийин. Ындыг байдал дүрген ажылдаарывыска шаптыктай бээр-дир — деп. дуржулгалыг мастер Эрес-оол Түлүшевич Секпит чугаалады.

Ону дыңнааш, улуг ажылагыйларда машина-техниканың чугула кезектери база чедишпестеп, ажыл-ишке шаптыктыг болуп турарынга дөмейлеп, бодап тур мен. Хол шагының кезектери база ховар боор үүве-дир ийин моң.

Мында 1981 чылдан ажылдаан бедик мергежилдиг мастер Галина Ивановна Аскирка мырынай хензиг илчирбелерни улгаттырар шилди өттүр көрүп, саңаан олур. Чаа келген кезектер ол болду. Оон чаңгызын-даа чидирип болбас дээрзин ол чугаалай-дыр. Ону бээр чедирип кээринин өртек-үнези улам улгаткан.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Сөвлгү ШАКТА

ВАШИНГТОН. Дүшкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказынга хамаарыштыр делегейниң экономиктиг шыңгыы хемчеглерин алырын Американың Каттышкан Штаттары негеп турар. Ол негелдени Чөөн Европаның чамдык чурттары база деткип эгелээн. Ол дугайында АКШ-тың Ак бажың төлөөлекчизи Дж. Стефановулос албан өзүзү-биле тускай медеглээн.

Европада амгы үеде чоруп турар АКШ-тың ийи делегациязы Венгрияның, Хорватияның, Албаниянның, Украинаның, Румынияның, Болгарияның болгаш Македониянның төлөөлекчилери-биле эки түңнелдиг чугаалажыышкынарны кылганын Ак бажыңның төлөөлекчизи дыңнаткан. Югославияга хамаарыштыр шыңгыы контрольду тургузар, экономиктиг хемчеглерни алыр талазы-биле бистиң күжениишкиннеривиске оларның шуптузу каттыжар бодап турар» деп, Дж. Стефанопулос чугаалаан.

БЕЛГРАД. Югославияның Эвидел республиказының чазааның даргазы Радое Контич Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Бутрос Галиге чагаа чоруткан. КНО-нуң амгы үеде Хорватияның Сербия девискээринде турар күштериниң мандадын (бүрүн эрге-хүлээлгелерин) амдаа бир чыл хуусаада узадырының эргежок чугулазын чазак баштыны демдеглээн.

КНО-нун күштериниң Югославияга турар хуусаазын Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук чөвүлели бо чылдың март 31-ге чедир узаткан турган. КНО-нуң күштериниң ол чуртка турар хуусаазын ам-даа бир чыл узадыры эргежок чугула деп, КНО-нун чиңгине секретары Бутрос Гали медеглээн. КНО шериглери Югославиядан үнүп чоруур болза, ол чуртка дайын чорудулгалары дораан-на катап эгелей бээр ийик деп, ол чугаалаан.

ЛОНДОН. Маастрихт дугуржулгаларына удурланыкчылар Англияның парламентизинге түр тиилелгени чедип алган. Керээге эдилгелерни киирери дээш Англияның парламентизи бадылаан. Ынчангаш Европа ниитилежилгезиниң хемчээлинге чаңгыс аай политиктиг болгаш валюта-экономиктиг эвилелди тургузар дугайында керээни Англияның шуут күштүг кылдыр бадылаарын түр када соңгаарлаткан.

(РосИТА—СЧТА).

Көдээ эмнелгеде

КЫЗЫЛ-ДАГЖЫЛАРНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Бай-Тайганың Кызыл-Даг суур. Чараш чурумалдыг оран. Оон ат-сураа республикада билдингир. Ус-шевер даш чонукчуларының алыс чурту ол. Өскен-төрээн черим боорга, өйлеп-өйлеп Тээлиден аңаа барып, дөргүл-төрелдеримге ужуражыр чаныг мен. Суурумда чаартылгалар болуп турарын көргеш, сеткилим өөрүүр. Бо удаада суурда амбулаторлуг эмнелге ажыттынганын чугаалаксадым. Моон мурнунда аңаа эмнелге пунктузу турган болза, ону ам амбулаторлуг эмнелге кылдыр эде тургускан.

Кадыкшылын быжыктырып алырынга суурнуң чонунга эптиг, таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш каш чыл улаштыр эмнелге пунктузун эргелекчилеп ажылдап келген эмчи Лидия Кочаа амбулаторлуг эмнелге тургузар дээш улуг күжениишкинни үндүрген. Бо айтырыг дээш Лидия Монгушовна хамаарышкан албан черлеринге чедип барып, айтырыгны чөптүү-биле тургузуп келген. «Чурттакчы чонунуң саны эвээш суур-дур» дээн чылдагааннар-даа тургулаан. Адактын соонда каш удаа Тээли биле Кызыл-Даг аразынга аай-дедир чоруп тургаш, бодунун сорулгазын чедип апкан. Оон эгелекчи турасоруун районнуң төп эмнелгези деткип, чөпшээрелди берип, акша-хөренгини-даа тускайлап берген.

Көдээ Советтиң эргиде турган оран-савазын амбулаторлуг эмнелге кылдыр дерип алган. Тускай эртемниг эмчи кадрлар-биле долу четчелеттинген. Амбулаториянын эргелекчизи Барнаулдун медицина институдунуң доозукчузу Урана Салчаковна Сундуй-оол ниити аарыглар эмчизи (терапевт) болуп ажылдап турар. Чоннуң кадыкшылы дээш хөй чылдарда могаг чок ажылдаан келген Анна Хертек уруглар салбырының сестразы. Гинеколог эмчиниң сестразы Тамара Маадыр база дуржулгалыг ажылдакчы.

Эмнелге пунктузу турган үеде кызыл-дагжылар эмчилеп алыр дээш Тээли кежип, соокчарда, изиг-халыында түреп-ле турдулар ийин. Ам амбулаторлуг эмнелге тургустунганда, шаг-үе эрттирип, Тээли кежип бар чытпас, амыр болган. Аарыг кижилер бүгү-ле анализтерин ында дужаап турар апарган. Ол лабораториада ажылдап турар эмчи сестралары Саяна Монгуш, Эмма Адыг-оол олар ажылынга кызымаа-биле амдыгаштан чонунга мактады бергеннер.

Эмнелге аптека фондузу база бар. Ону тускай эртемниг Нелли Санчаа башкарып. чогум боду бо хүннерде чаш уруг азырап, бажыында олурар-даа болза, чонга рецепт езугаар эм-танны берип, чөдүл эмнээринге суук эмнерни кылып бүдүрер ажылды удуртуп турар.

Суурда база бир солун чүүл — сүт кухнязының ажылдап эгелээни. Кадыкшылы кошкак болгаш материалдыг байдалы чегей өг-бүлелер Кызыл-Дагда эвээш эвес. Ынчангаш эмчи Лидия Кочаа уругларга кухня херек апарганын барымдаалааш, деткикчилер дилеп тып тургаш, кухняны ажыдарын чедип алган. Лидия Монгушовна Кочаа боду ону эргелекчилеп турар. Кухня тургузарынга арат ажыл-агыйлыглар Семис-оол Данзын-оол, Челей Сааяа олар акша-биле дузалап, сагыш-човангыр болганнар. Сүт кухнязы кадыы кошкак уругларга янзы-бүрү аъш-чемни таарыштыр кылып, өскүстерге болгаш шыдалы чегей өг-бүлелер уругларынга ол бүгүнү халаска берип турар.

Амбулаторлуг эмнелгенин тургустунганы суурнуң чурттакчыларынга таарымчалыг болгаш эптиг деп үүвени кызыл-дагжылар билип, аңаа өөрүп турарлар. Бо эмнелгеде ажылдап турар дээди-даа, ортумак-даа эртемниг эмчилер кайын, үүдеп келбээн, бо-ла суурга төрүттүнгеш, өскен ажы-төл болуп турары үүдеп чоргааранчыг. Эмчилернин сеткил-сагыжын билип алыр дээш эмнелгеге база чордум. Улуг эмчи Урана Салчаковна улуг-бичии аарыг кижилерни хүлээп ап, чай чок ажылдап олурду. Үнген кижилер черле үзүлбес. Эмчиниң бичии хосталы бээрин манап пат болдум. Аныяк эмчинин аарыг улуска эптиг-ээлдээн эскердим.

Эмчилер ай санында малчыннарже үнүүшкүниерни кылып турар. Совхозтуң дирекциязының транспорт-биле дузалап турарын эмчи өөрүп чугаалап олурду. Бозунуң кадрларының ажыл-ишке кызымаан мактаар чораан. Эмнелгениң девискээринин-даа, иштинин-даа арыг-силии каракка илдеп. Улуг-даа, бичиидаа албан черинге ажылагый айтырыы бир дөмей чымыштыг. Ол ажылды хөй ажы-төлдүг, аныяк ие Лидия Оттук-оол харылап турар.

Ырак-узак чалалгалар баарда боттарынга машиналыг болурун кузеп орар эмчилердир. Бо айтырыгны чогуур албан черлери өөренип көрелле бээр боор.

Быжыг тура-соруктуг, сагыш-сеткили омак-сергек, холу дынзыг ажылдап турар эмчилерге чон өөрүүр. Эмнелгенин ...ында салдынган сорулгалар улуг. Алгыг-делгем оран-саваны эмнелге бо чайын алыр. Ажылы ээлээн шуудап чорда, дузалал ажылагыйны организастап, малмаганны тудар деп турарлар. Чиниеп эмнээри, массаж база планда көрдүнген.

Мурнунда турган эмнелге пунктузун хөй чылларда эргелекчилеп келген эмчи Лидия Кочаанын шагдан бээр кузеп, бодап келгени эмнелгени тургузуп алганы оон бодунун ажылынын шудургу түңнели-дир.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

БАЗА КАТАП ЧЕР ДУГАЙЫ

Бистин бо хүнде амыдыралывыс республикавыста политиктиг ажыл-чорудулгадан улуг хамааржыр апарганын көрүп чор бис. Политиктиг ажылче холум суп, үнүм кадып хораан эвес мен, ынчалза-даа мен ышкаш бөдүүн кижилерниң (аргалыг-ла болза кижи бүрүзүнүң) шинтпирлиг үну үнмес болза, төрээн Тыввысты чуртувус кылдыр адаарывыс чөгенчиг болуп бар чыдыр, тодаргайлаарга, чер дугайында бодалым илергейлекседи м.

Россия Федерациязының Чазаанда черни садар, сатпазының айтырыы чорун турар. Ында хөй-ле депутаттар черни садарынче ыйдыып турар чораан. Мен бодаарымга мындыг-дыр: Россия Федерациязының областары, крайларынга ол чугула херек-даа ыйнаан. Ында чуртталга чоруур улуг-биче чоннун амыдыралы ынчаар албадап-даа келди-ле ыйнаан, канчаарга-даа олар боттары шинтпирлээр-ле болгай. Республикаларда база ындыг боол чадавас, ынчалза-даа борта бодамчалыг болбааже хоржок.

Тыва хамаарыштыр оны алыр болза (чангыс мээнда эвес. Дыка хөй чуртталгаларының бодалын илередирин шенеп көрейн), черни садарын шуут хоруур херек. Тываның девискээринде кым чүүү тудуп алганы (бажын, чүүар-бажын, кудук дээш, оон-даа өске), кым-даа кижи ол тудуп алган чүвезин саткай-ла. А черни (участокту) ол чеже-даа болбаазырадып хөгжүткен болза, ол оны чангыс квадрат сантиметр-даа садар эргези чок кылдыр кылза эки. Та кара дерин, та караанын суун төп турган черни болбаазырадып алган болзун, бойдус мурнунга кижи черни сайзырадыр хүлээлгелиг эвес чүве бе? А хүлээлгезин кым садар чүвел? Харын-даа чер садыглажыышкынын спекуляция деп тодараткаш, эрин дурумүнге чүүл кылдыр киирзе чөп болуп боор. Чамдык кижилернин дачаларын камгалаан үнери үнүп турар-дыр. Хүүдүлүг чонум! Оваарын, орталанын көрүнерем! Силерниң дачаларынар, гараждарынар шөлүн садар апаар болза, оон эгелеп Тываның черни бичинилеп чиреп, садып эгелээриве ол.

Бистер, Тываның чоны төрээн черивиске хумагаалывыс оскүндүрүп чоруурдур бис. Сактып көрээлиндеп, эргі система Тываның девискээрин канчаар чашканып каапкан ийик. Саяның ыды-берти девискээлерин «белекке» берип-даа турду. Ам канчаар алыр-бержиг бергедээн. «Көөрге-ле дужут үнмес, бүдүү байлак Тыва-лан хол салбаны дээре» дээн чижектиг хөөп-биле бичиилеп, «дачалар», «коттеджтер» кылдыр садып алыр арга арткан. Хөрөнгилиг (рубльдиг, валюталыг) болган соонда, үндүркиир бижидилге мооидак эвес-тир.

Улус депутады Г. Я. Эпптин чугаазындан алыога, Тывага чер хоойлузуун Россияже чыгаар хөөнүүг деп билип турар мен. Соңгукчу кижи мээн бодалым-дыр ийин. Мен болза орта шуут удур мен. Россияның бодунуң чер хоойлузу бар-чогу билдинмес, үнүп турар төлевилелдер Россияның бодунга безин дыка хөй таварылгаларга ажыглаттынмайн турар. Эн сөөлүнде тыва кижи черин эвес, черилээш тынын садып чорду ыйнаан.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң кымны-даа мүрнай көдүрген айтырыы кончуг чөптүг болгаш үезинде деп билип чор мен. Чүгле багай чүве — бо фронтунуң ажыл-чорудулгазының чонда кадбаабиле билдинмейн турары. Чөрле ынчаш чер айтысының талазы-биле В. С. Саччан, А. С. Шумов болгаш хөй-хөй өске-даа эш-өөрүнүн туружуна сеткиттинден каттыжардыр мен. Оларын чорудуп турар ажыл-херээ чогумчалыг болзунам деп күзээн ийик мен. Ынчангаш референдумче киирер саналым мындыг-дыр: Тываның Үнезин Хоойлузунга Тываны Россия Федерациязынлан ангыланып, бот-догуннаан күрүне тургузар эргелиг кылдыр ангы чүүлүг киирер.

Сергей БАЛЛАН.
Тудугжу.
Кызыл хоорай.

Амыдыралдан чугаа

ТАРААМ ТУРДА ТОДУГ-ЛА МЕН

Ачам Сыйда-Ашак (шола ат) кончуг ажылчын, арага деп чүве амзавас, тараа тарып чоруур ашак. «Ажылчын, кежээ кижи-ле хырны толуг чоруур чүве» деп, ол чагып, сургап чораан.

Магадылап тарыыр, ажаар чүвези-ле — тараа. Бир дүжүттен дараазында дужүтке чедир шыгжамырлыг олурар, «Тараа-биле хүрешкен кижи байыыр, а өске чүве-биле эптешкен кижи ядараар, оорланыр болза, кеди чок» дээр чүве. Өдек сөөртүп, хараган сөп турган, кур черлерни суггаргаш, тарып аар. Чайын безин чайлаглап кешпес, чүгле чангыс инээн холундан өртен алгаш, инээп саап ижип, тараазын ажаап аар. Уруглары бистер тараадан бок үнүштер аштап, өргеүскезин какпалап, дузактап тура чайлаар мындыг бис. Хорбаа, Хүрүнаа, Дуктүг суглар дузалажып, ном номчуп чайлаар бис. Ол шагда куштар тарааны савап каптар, чок болза, тараа баш тыртып быжып турда, чий бээр. Хоютқулап, дестеп турар чүве болгай. Чүлүп каап, тавычага чыттырбас, өдүректер дан адып чорда келгеш, савай бээр, черже то шаап каптар чүве болгай. Ол өйде кижи танынылдааны дээре. Боомонгу чогувустан таптан кангыраны хап-даа турар бис. Ол-ла эки «чепсек». Оочур-биле «хамнап» тура хонарга-даа, куштар тоовас апарган. Бир-ле айдыда тавыча алаанга чаштынгаш, чыдып алдым. Ынчап турган тудуп аарга-даа холдан ушта сога бергеш, ужун чоруй баар кулугурлар болду. Куштуң мөгези кончуг боор чүве.

УЛУГ ЧУТ БОЛБААН

...Шала часкаар улуг харын уруп-ла тур. Ачам-биле теректери оваалап-ла тур бис. Авам хөөкүй сулагай чинге уштарын эргизи дегөөш, шандалап-ла тур. Шылбага инектеривис, бызааларывыс сегереп турду. Шупту он сес инек, молдурга болгай. Сигенивисдаа төлү. Чер карарып, көк үнүп келгенде, инектеривис оттап чоруй бардылар. Авам аараап, кызыл-дустай берген. Дон терек хөрээнге үстүрүп алгаш, ыыш шандалап, каш инээн өлүрбес дээш соок ыышка хаарташ, оонда өлген боор деп бодаан бис.

Ачамның кызымаа-биле инектеривисти улуг чутка бербээн бис.

Соңгу иевис Багай-Кадай аазыс мышкаш томаанның кадай болган. Оон деткимчезин-биле дээш эптемиг болган бис. Шупту-вус башкылаа ажылын шилип алган башкылап чор бис.

Монгуш КӨРГЕН-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ДЕТКИВИШААН СҮМЕЛЭЭН

Барыын-Хемчик районнуң культура ажылдакчыларының хуралы болуп эрткен. Культура килдизинин эргелекчизи А. Конгар Тываның бирги Президентизинин чон мурнунга кылып чоруткан ажылын таныштырган, оны культура ажылдакчылары эки деп түүнеп, үнелелди берген.

Культура ордузунуң ажылдакчызы С. Саяа саналынга Чазак хлебке безин дотация берип турары кончуг улуг деткимче, дуза-дыр, корум-чурум талазы-биле хоойлуну улам күштелдирер болза эки дээрзин чугаалаан.

— Тываның байдалын өөренип көрбейн турган, садыг, гостиницаларны өлекке хуужүткаанына таарымайн турар мен. Оон хөгжүлде үнмээн, а харын-даа сандараашкын боор турар. Ынчангаш оларны дедир эгидип, коммунал ажылагыйларже шилчидер болза эки. Чазактын бир частырын ол деп бодаар мен. Тываның байдалын Россия-биле деннеп болбас. Оон ынай Тываның бодунуң хүлээп алган хоойлудүрүмү, Россияның хоойлузунан күштүг боорун чедип алган күзээр мен—деп, А. Конгар саналдаан.

Библиотекаларда хөй кезиинде хөрээженнер ажылдап чоруурун чон билир. Ынчангаш ие-хөрээжен кижиге хөйдаа, өөрөш-даа ажы-төлүг улуска өртектерник өзүлдези аар согуг боор турарын, өртектер талазы-биле контрольдуг айтырыгны черле өөренип көөрүн библиотекарылар С. Маадыр-оол, Б. Аракчаа олар саналларынга чугаалааннар.

— Президентиниң илеткелинде чон мурнунга кылып чоруткан ажылының түүнелдерин берип турары эки-дир. Черле ынчаш Президент чонбиле үргүлүү ужуражылгаларны кылып, чоннуң ажыл, амыдыралын сонуургап чоруурун өөрүнүүр-дүр. Оон ынай мээн бодалым: чаңгыс районга ийи баштынчының хөрээ чок деп бодаар мен, чок болза чагырыкчы харылазын азы район Совети. Көдээ черге чаңгыс чагырыкчы турар болза эки —деп, Б. Күулар сүмелээн.

Марина САГДЫ.

Көдээ ажыл-агый килдизинин почтазындан

БЕРБЕСТЭЭШ ТУРУП БЕРГЕН

Бодумнуң хууда амыдыралымның амгы байдалын дүвүрел-биле бижип олур мен. Оны черле кысказы-биле тайылбырлап көрейн. Бо «Эзрбек» совхозка 70 чылдардан бээр малчыннап келгеш, амыдыралым-даа эжиживейн тур. Амгы үеде алыр акшам көңгүс эвээш, а ажы-төлүм хөй кижи мен. Өскүс-даа уругларны азырап, өстүрүп келдим. Олар шупту малчын болган. Алды уруглуг бис. Ам база кыштарда оглувустүн өскүс уругларын азырап олурар бис.

Кыштарда бажыңывыс бар, а сайгылгааны чок. Ол аразының суур-биле аргыжар оруу база багай. А суурда бажыңывыс мынчага чок. Оочурлап чадап каан бис. Кадайым — пенсионер. Бодум база удавас үнер мен. Ынчалза-даа бөгүнге чедир мал ажылында хевээр бис.

Суур киргеш, черле кааа үнүп-кирер, чурттаар улус бис. Оода чадаарда суурда уругларының безин чаңгызының-даа бажыңы чок. Херектиг чеде бергеш кирер, хонар чер чок, таныр улустүн шалазының кырынга удуп, азы даштын чадырынга хонуп чор бис. Бичии казанак садып алган мен, оом ирээш, дүндүү черже дужер дей берген. Оон ангыда малчыннап чорааш, авазы чок болган өскүс дунмаларым база бар. Оларның чамдызы малчыннар, өскелери Эзрбек суурда специалистер боол ажылдап чоруур. Оларның база-ла бажыңнары чок, улус казанаа ачылап, хөлезилеп чурттап чоруур.

Бажың айтырарга бербестир. Оочурга чоокта маа кирген, шыдал-быралыг улуска бээр. Чаа-даа ажылдалга кирген, хосталган-даа бажыңнарже дөргүл-төрел, таныш-көрүш улустарын киирер боор чүве-дир. Бо суурга бистин ыракта соовуста көжүп келген малчыннар суурда бажыңнарлыг, олар шупту сайгылганнарлыг кыштагларда ажылдап, чурттап-турлар. Черле ынчаш социал камгалал, чөптүг чорук деп чүве кайда, чүде бар боор чүвел?

Мен бо өскүс дунмаларымбиле каяа чурттаар кижи мен? Ажы-төлүмүнүң ажы-төлү каяа турушчуп алгаш өөренир чүвел?

Амырдин МОНГУШ.
«Эзрбек» совхозтуң ийиги хойжу бригадазының хойжузу.
Бии-Хем район.

РЕДАКЦИЯДАН: «Шын» солунунуң көдээ ажыл-агый килдизинге келген бо чагаа-биле танышкаш, авторнуң көдүрүп келген айтырыгларын чүүлдүг-дүр деп көрдүвүс. Суурда бажың чогу — ол хөй ажы-төлдүг өг-бүленин улуг дүвүрели-дир. Бистер оларга бүрүн каттыжып тур бис. Амырдин Самбылович ол совхозка хөй чыл дургузунда мал кадарып келген болганда, бөгүн келгеш, кыраан назынында аан, чурттаар оран-сава негээн оон хамааты эргези-дир. Ынчангаш совхозта профөвилел комитединиң даргазы Эрес-оол Сат совхозтуң удуртукчулары-биле сүмелешкеш Монгуштарның өг-бүлезинге, оларның ажы-төлүнге чурттаар оран-сава айтырының шинтпирлежип бээринге туруштуг болгаш негелделиг болур боор деп идегедивис.

ЁЗУЛУГ ЭЭ БОЛУР ДИЗЕ...

Арат чонуң ортузунга массалыг тайылбыр ажылы, угаадылга кылыры чоорту соксаан үе-дир бо. Арай-ла ала-чайгаарлаашкында барган бис. Ындыг болганда, дошкун үзер бүгү дег рыноктун утказын боттун билип алганым-биле солун дамчыштыр тайылбырларын оралдажып көрейн. Соонургаар-даа кижилер туруп болгай дээрим ол-дур ийин.

Солунларга «Рынокка ынак силер бе?» деп үүлүм парлаттынган соонда, чамдык кижилер мээн-биле ол дутайын чугаалажы бээр апарган, айтырыглар салыр-даа, соонургаар-даа кижилер бар. Оларның бирээзи мынча диди: «Чиик өртектиг бараан саткаш, рыноктун эээзи боол, байлыр дээн-дир силер. Оны черле эки билбедим, башкы». Ол айтырыгга дагаазында тайылбырны кылдым.

Рынок дээрге эн-не аар өртектиг бараан садар чердир деп билир болза, соора билгенивис ол-дур. Элдепейлиг чүве. Тываның чамдык совхозтар директорлары, колхозтар даргалары рынокка боттарының бүдүргени көдээ ажыл-агый продукциязын аараап өртекке саткаш, сан-хөө байдалын, экономиказын сегидип, экижидип алырын күзээн турар. Ол дүгайын солунлардан номчааш, радиодан дыңнааш, элдепсиген мен. Совхозтарда, колхозтарда бажыңывыс мынчага чок. Оочурлап чадап каан бис. Кадайым — пенсионер. Бодум база удавас үнер мен. Ынчалза-даа бөгүнге чедир мал ажылында хевээр бис.

Суур киргеш, черле кааа үнүп-кирер, чурттаар улус бис. Оода чадаарда суурда уругларының безин чаңгызының-даа бажыңы чок. Херектиг чеде бергеш кирер, хонар чер чок, таныр улустүн шалазының кырынга удуп, азы даштын чадырынга хонуп чор бис. Бичии казанак садып алган мен, оом ирээш, дүндүү черже дужер дей берген. Оон ангыда малчыннап чорааш, авазы чок болган өскүс дунмаларым база бар. Оларның чамдызы малчыннар, өскелери Эзрбек суурда специалистер боол ажылдап чоруур. Оларның база-ла бажыңнары чок, улус казанаа ачылап, хөлезилеп чурттап чоруур.

Бажың айтырарга бербестир. Оочурга чоокта маа кирген, шыдал-быралыг улуска бээр. Чаа-даа ажылдалга кирген, хосталган-даа бажыңнарже дөргүл-төрел, таныш-көрүш улустарын киирер боор чүве-дир. Бо суурга бистин ыракта соовуста көжүп келген малчыннар суурда бажыңнарлыг, олар шупту сайгылганнарлыг кыштагларда ажылдап, чурттап-турлар. Черле ынчаш социал камгалал, чөптүг чорук деп чүве кайда, чүде бар боор чүвел?

Мен бо өскүс дунмаларымбиле каяа чурттаар кижи мен? Ажы-төлүмүнүң ажы-төлү каяа турушчуп алгаш өөренир чүвел?

Амырдин МОНГУШ.
«Эзрбек» совхозтуң ийиги хойжу бригадазының хойжузу.
Бии-Хем район.

РЕДАКЦИЯДАН: «Шын» солунунуң көдээ ажыл-агый килдизинге келген бо чагаа-биле танышкаш, авторнуң көдүрүп келген айтырыгларын чүүлдүг-дүр деп көрдүвүс. Суурда бажың чогу — ол хөй ажы-төлдүг өг-бүленин улуг дүвүрели-дир. Бистер оларга бүрүн каттыжып тур бис. Амырдин Самбылович ол совхозка хөй чыл дургузунда мал кадарып келген болганда, бөгүн келгеш, кыраан назынында аан, чурттаар оран-сава негээн оон хамааты эргези-дир. Ынчангаш совхозта профөвилел комитединиң даргазы Эрес-оол Сат совхозтуң удуртукчулары-биле сүмелешкеш Монгуштарның өг-бүлезинге, оларның ажы-төлүнге чурттаар оран-сава айтырының шинтпирлежип бээринге туруштуг болгаш негелделиг болур боор деп идегедивис.

МЫЙЫС

Тожуның сураглыг ивижилери Василий Хүгбек, Ак Кылбыжа, Дорбит Ак, Хүнзенмаа Ак, Шоодрай Ак, Мойар Бодаган болгаш оон-даа өске эш-өөрүм-биле иви малды кадарып, кадагалап, одар-белчиирин солуп, ивилерни чаажыктырып, чанчыктырып билир дүжүлгамга үндезилээш, ол талазы-биле чамдык бодалдарымны солун дамчыштыр илередир күзелдиг мен.

Иви мал кончуг чараш мыйыстарлыг. Хайгааралдарымдан аная хамаарыштыр мындыг чүүлдерни чугаалаксаан мен. Иви чаш (6-7 айларда) мыйызын ыяш-дашка дээспес дээш кедергей кичээнгейлиг шимчен (оттаан), одарлап чоруур боор чүве. Када берген мыйыстарын күзүн бот-боттары удур-дедир хемиржин чиир таварылгалар база бар. Мен бодаарымга, ындыг байдал оларның биологтуг шинарын экижидеринге-ле дарлыг турган боор. Оон-биле кады мындыг байдалды ачылар бадыткаар ужурлуг. Чүл дээрге 6-7 айларда чөпшээрел ёзугаар сыын мыйызын белеткээр үеде сыынны боолаптарга, өлүп чыткан сыын безин мыйызын сыкпас дээш улуг күзениишкинни кылыр. Ынчангаш-ла ындыг боор, ол колдуунда-ла мыйызын сыкпайн өлген болур чүве. Ында базала оная байдал бар.

Мыйызын кескен ивилерниң баштары дыка үр үеде сиринейнин чоруур. Дараазында чылын үиген мыйыстарның шынары ындыг-ла кончуг эвес, чинге болгаш эш эвес болгулаар.

Тываның агаар-бойдузу Якутия, Чукотка ол черлерден ыракта онзагай өске. Ында ажыл-агыйларда мыйысты кезин, садып турарын өттүүп турган. Тожуның ивилерин хоозурадып каар-ла деп барган ышкаш-тыр. Садып-саарар дээш-ле ивилерниң мыйызын кайы хамаанчок кезер чоруктар, мен бодаарымга, оная таарымча чок. Кезин болбайн кончаар, болур, кезерде, май айыңы сөөлүүреди 1-2 дуктуг мыйыстыларның (эр ивилер) кестүүн кезер болза эки. Ону хирээлевейн, одура кыстырыптар хереклеринде, кыскаштарны ажыглаар. Мыйысты кезерде, хүнүүн кайы үезинде кезин болурун база өөренип көөру черле артык эвес. Чижээлээрге, өртенги үеде мыйыстан хан эвээш текпес, а дүштө, кежээ хан хөй болур.

Ивиниң мыйызындан ангыда, оон эзли, кежи, быышаа, сүүү, быштаа база бар болгай. Оон ангыда аннап мукчаанга ол эн-не эптиг мал. Ону Тожуның ачылары эки билир. Ивиг малды республиканың Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды районнарга, Тере-Хөлге малдап тударының дүвүрүлге байдалын көөр болза эки, бо талазы-биле 1975 чылда бижээн үүлүм бар чүве. Ол үүл бар турар ужурлуг.

Каа-Хем районуң «Кызыл тук» совхозта 1984 чылдың өтөдүнда 57 иви турган болза, бо 8-9 чылдар дургузунда оон ам-даа 100 баш чедир өспейн турары — ол ажылче кичээнгейнин кошкаан хереченлер турар. Бо хүннерде ол ивилер совхоз девискээринге мырынай хамаарышпас Тере-Хөлдүн Кунгүртүг деп черинин чоогунда, оларның өтөгі даңзызы эрентей, сан-түүн шын үндүрбейн турар. Шаанда Сизим чоогунга 500-600 хире баш иви кыштап, чазап турган. Каа-Хемнин чоок-кавызында одар-белчиирлерни катап шингээдип алыры чүүл.

Алдын-оол МААДЫ.
Каа-Хем район.

Номчукчунуң саналы, сүмези

БУУРАНЫҢ ЭЭЗИ

Кандыг чурттап чор сен, малчын?

1. ӨӨНҮҮМ — ДАГАА ЧЫЛДЫГ

«100 акша орнунга, 100 эштиг болгаш. Чүс акшаны бо үеде чүм дээрил оны. Ынчалзажок бо өттүр сөглээн үлегер домак черле үнезин кайын чидирерил ол. Эки эштиг болурга, чүс туржук, мүн-даа акшаның ажыы бар деп бе? Чүгле ам эвес, а шаг-төөгүдеда бол. Мээн наш хонук бүрүнгаар коданыңга чедип барып, таныжып, билчип алган өөнүүм — малчын дээрзин домакта бир сөс сөглеп берипти ышкаш. Малчын боорда. Тыва Республиканың алдарлыг малчыны деп бедик аттыг. Чүгле ол эвес. Күдероол деп ат-бажын балыткаар дээзиг бедик дурт-сынныг, күдер, мөге-шыырак кылдыр кестүр бо эштин делгем хөрээн Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени Москвада УАЧДнин хүлер, өөнүүн медальдары каастаан. Тываның эргиде дээди шаңналы болур — Дээди Советтиң Президиумунуң Хүндүлел бижин база «тос каът шоога ада» кадагалаттынып чыдар чораан.

Ам Республика орденин чаалап алыры ында-ла. Чүте дизе Март-оол Кыргысович Күдер-оол Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтун коданы өшкүзүп кадарган, ам 16 чылдың шүүрүп көре бергени чүгаа кадында билдинди. Ынча үе иштинде чөрле багай диютин көөбээн. 100 баш өшкүдеп доктаамаа 90-дан 130 чедир баш анайны камгалап ап келген. А 1980 чылда 132 чаш төлү камгалап алган. республикага эн дүүрүг түүнелди көргүскени база бар. Чангыс сес-биле, тиилекчи болган. Ынчаарда ол көңгүс аныякчалыы турган-дыр көрем. Тыва кижилер шаг-төөгүдеп бээр хар-назының айтырышпайн чораан дижиг. Диште, башта барымдаа чок-даа бол, бөжынын дүгү даштын кажаада өшкүлериниге чүүлеш өле-көк боорга, оны эгелиде чартык чүс чылды ажа базып алган деп бодаан мен. Каткан хувраан. Аная чедир ам-даа элек, бо Лагаа чылында чаа чылы киоп турар кижи болду. Ол хиреде өшкү кадаргыже чедир тос чыл чолаанылап база четтигипкен. «Тос үүл эптемиг» дижириив кижилериниң ол шыда бирээзи. 1967 чылда Балгазының кедээ профессионал-техникти үчилишеге кадбак мергежилдиг трактористмашинизи деп эргени чедип алган.

Ынчалзажок «Ужа чиир уктуг, төш чиир дөстүг» чүве дижик. Ук төөгүзү малчын, мал аразынга өскен тыва кижи болгаш малчыннарже сүг сөөртүп чоруп тура, бир келгеш, машиназын дужаап берипкен... Кежээниң мурнунда хүүдү дээри дег, чогумна оон малчыннап ажылдааны эрткен он ажыг чылдар онуң амыдыралдын, алдаратты бедиинге эккеп кааны бо. Баштай төрүүр дунгужүн өшкү, хой-даа дижик, таптыг ажаап-тежээрге болза, чедиг-ели, төл бээри чегей-ле. Оон коданыңда бөгүн 407 анай бар. Келир чылын ооллаар. Оларны дүвүжүлгалыг кадарчыга бүзүрээрин таварылга эвес. Чүгле аная эвес, а дузалакчы кадарчыга база.

Аал-ораның, кодан-кажаанын эмгелиг, арыг-шевер турары, өг ээлериниң ак чемниг, амданыг сүттүг шайлыг оглары өөрүн хөрээжен ээзиниң кол хамааржыр дээрзи чажыт эвес болгай. Улуг кадарчы өшкүлерин ай деп алгаш, кедээр одаже үүүптерге, санныг хавал, даганы, төрүүр четкен каш хуу хой-өшкүүн карактаар, суггаар, өөмгереви база бар. Демги бир кодан анайны боттарга, олары төрүп эгелей берген. Бажын иштинде безин не болур четкен ийи амытаннар бар. Чок, олар бова-тоолай биле пар өөнүг, хөлчок чаптанчыг диисей чорду. Даага чылдың хойжуунуң дагаалары база хөй. Удавас амыр-ла, чуурга суваглап, бистер ышкаш садыг-магазин кезивес, даганалары оолдап эгелээр. Амдыызында хуу хой, боттарынын каш өшкүзү, тоолайлар чаныштырып-ла турар, мындыг. Улуг кадарчы дүгде черде, өшкү-хоюнуң арызында, а дузалакчы азы ийиги кадарчы, өөнүн хөрээжен ээзи Лидия Кыргысовна ында — коданда ажаанзыраа-та турар улус болду. Оон кадында суурда уруглары бичии 1 харлыг Ай-Суулуу база кырган-аазының дилээ-биле өскелиннкен. Ол база бир «ажыл» дээрзин эскерип ордум.

Кадаочының иниеез черле курутлаваас чорбадыве. Черле ынчаш, өшкү биле сарлык малдар даңгаар даш-даг төвер болганда, аная шыдажыла кижи шыдаар. Бетин дээрге дее бедиктеже оларның соонган чүткүдеп база бар, мааа барып-ла бир түс мергежил херек дээрзин кадарчы база бадыткап чугаалап турду. Хойнуң чымыжы эвээш. Чайын сүг улуг изигде олар боттары-ла кодаиче кирип кээп, девээлеп чыткылаарлар. Ол ышкаш хой таваар шимчеп, кастының оттаар болгай. «Чашпан баштаан өшкү дег» деп аная чугаалап каан деп бодаар силер бе? Ынчаар чашпан баштап чораан, ол хырның тоттурун албаан шаанда, кодан, чыдымын уттуптар. Аал коданыңдан үнерин күзеп, оон чүс башка баар дээрзин Күдер-оолдар чугаалап ордулар. Тотканда база дужаан черинге-ле чыдыптарлар. Тургузарга белен шимчээр эвес, кагар-согаргада, сүрбер чүве-дир ийин.

2. ӨШКҮ ЧӨӨГҮН КҮРГАГЛААШТЫН...

Бир сөс-биле, азырап-өстүрери өшкү чымыштыг мал дээрзин бистер тыва улус ону билиривис чугаажок. Ынчалзажок кижи амытан чүү-даа чүвеге чанчыгын каар. Бо «Эйлиг-Хем» совхоз Тывада өшкү өстүрер тускайжыттынган каш санныг ажыл-агыйларның бирээзи. Дүктү «чымчак алдын» деп аная эвес чугаалап каан. Ылангыя ангор өшкү дүгү. Эн эки талазы ол. А аскак талалары база ында бар дээрзин ажытчажыт чокка чугаалаштывыс. Тыва өшкү болза, хөй дүктү эвес-даа бол, эн үнелиг чүүл — чөөктү берип чораан. Ам та кандыг. Шагда болза өшкү чөөгү, курраг өдек-ле болза, тыва кижиниң төлү бутка туруп чоруй баар боор чүве ийин. Хөй пос-даа хереглевес, ийи-бир дүктүг чөргек болза ол-ла. Тыва өшкү ангорга бодаарга улуг, бөткүр болурундан, эзли хөй. Ынчангаш тыва кижи оны чемге ажыглап чорааны төөгүден бээр билдинмар. Херек болза ам эткеде-даа дужаап болур. А ангор өшкүде бедик шынарлыг дүктен башка, күрүнеге эт кылдыр дужаар ажык-дужүү чок дээрзинге шуптувус каттыжып ордувус. Деңзи чиктир ийин але.

Хойлуг кижи каас, инектиг кижи тодуг. Күдер-оолдарның бажыңының ишти, шынар-ла, каас чорду. Чем шаны, сервант, аптара, телевизор, ханаларда хевистер дээш, чокла чүве чок. Хоорай бажыңырындан дудаар чүве чок. Арта делгем. Кежээ кижи болгаш электри чыруктуунуң шагда-ла кодапынче киирип алган. Бажын иштн, мал кажаазы-даа чырык, чылыг. Бо кыштагны эзлеп чурттааш, өг-бүле чүгле ийи чыл болуп турарлар чорду. Ийи-Өдек дээр. Кадарчының тайылбырыбиле алырга, шаг-шаанда хуу амыдырал үезиндеп бээр-ле борта ийи кыштаг турганы иле. Оон соргаа ам-даа бар. Бажынга эвес, а бо малчыннар өгге чурттап органнар болза, ёзулуг өг дүүлүүнден өшкү харбар чер мында чорду. Буурга даанын эн-не шыпшык бажының баарында тудуп каан кыштаг болган. Ийи-чаңгыс көшке бадар, ол харын сезивчиг. Дүүн даш бир ажайның бажынга дээпкен. Харын-даа ажырбааны эки. Серемчилелдиг болбас болза, кижиге-даа хора чедирип болгу дет. Ынчангаш дагсын баарында мал кадарарда маадырлыг чорук база негеттинери чугаажок.

Оон кадында баштайгы кыжын бажың чедир туттуңмаанындан бо малчын өгбүле кыштын биче чартыын кажаага чурттаан эрттиргеннер. Ону ам катты-хөг-биле чугаалажып орар-дыр бис. Ынчаарда берге турганы чугаажок. Өл-чаш уруг-дарыг база чанаттан келгилээр турган. Суур база ырак эвес. Малын кадарбышаан, бажын база чедир кылыр. Ажылда ажыл. Ам чүү боор. Сагышта-биле дөмей-ле. Кедизин бодап, Март-оол Кыргысович делгем подвал база казып ундурүпкен. Бо чылын Сысык-Ыйгыланга 3 сотка хире черге тараан картошказы 40 шоодай ажыр үнген. Көвей кезин бо мында, подвалда чыдар. Чиниринге, үрезинге безин артар. Бир чамдызын суурда катне, уруу-күдээзинге база чедиштиргеп. Черни таптыг ажаар болза, беримчези ол хире-дир. Малды ажаап-тежээр талазы-биле оон мөөнеп алган байлак арга-дуржулгазын сонуургаарымга, малының төөрүүр ам-даа элек даңш ынчаары ол бе, ол харынын база чеп-биле хомбады. Шын-даа мйнаан, «малдың семизи дылында» чүве лижик. База-ла демги Сысык-Ыйгыланда 2 га черни кажаалап, меде тараап, суггарып чайлааш. 20 тонна хире бедик шынарлыг сигенин оон ажаап алган. Оон шынарынга аная эвес доктаадым. Совховтун күскээр дее Арыскандан эккелген тулаа сигенинге мал дегбес болган. Ол хиреде малчынның ногаан сигенин мал чип турда, шоколад дайнаан бичин урут-ла. Кандыг-даа чаш төлге, кижиге, малга хоолулуг чем херек дээрзи бүгүдеге билдингир болбайн.

Ынчалзажок четчир мал чемя чугула негеттинер болзадаа, чогчур ажаалла, карактал чок болза, херек бүтпес дээрзин барза-барза, билбес эвес бис аан. Чижээ, сут, ону соокка, чылыгга бээнинден безин хөй чүве бети дээгге хамаажыр. Бажын улуг, делгем бол, чылыг чорду. Ынчангаш чаңгыс машина хөмүр-даш бир кижын четчир. А сүт чылыдар досхаар одаарынга чүгле көржен ажыглап турарлар. Хөөкүй мал чүгле ажыктыг боордан башка, ында чаңгыс-даа артык чүве чок дээрзин ынчан база катап медереп билип, суглуг караам-биле көрдүм. Чогум досхаарны болуп одаар кылып каан-даа бол. Март-оол, Лидия Күдер-оолдар аны демир-суугу одап, аная дем досхаардан сүтүү эвээшбиелеп узуп алгаш, чылыгын, малыига берип турарлар болдулар, шүүтсүнмейн. «Досхаарны болуп чылыдаарга, тускай багай амданыг апаар, немиргий бээр» диштилер. Кандыг-биз чалгаа амытан болза, кижи эвес, а адыгуузин мал канчаарыл дээш тоовас чүве-дир ийин ол. А одаар малы дээнде, ажы-төлүбиле дөмей ажаар улус-тур дээрзин аравыста чугаажып, эскерип олурдуувус. Кандыг-даа чүүлге хамаарылга, ханчысалга кончуг деп чүве бо ышкажыл.

3. МАЖААЛАЙПАН ОЪЖУК КОНЧУГ

Сүтү бээр кайы хамаанчок төп чайбас улус болду. Ажылчын кижилер даазы ындыг. Кандыг-даа чүүлдүн чаныглалын ыяк санап, түнеп алган болур. Хажыызынче халас чүве ытпас. Ынчаймайн канчаар дээр силер, демги «рынок» дээр мангыстын дегбээн, халаваан чуулу-ле чок. Чаңгыс досхаар сүт ам каш рубль деп бодаар силер? Таптыг-ла 417 рубль аараган. Бир шагда болза, досхаар сүттүн ынча акша турган. «Алдын» сүт чоглап турар, амытаннар ышкажыл. А оны чылыдар көржен хөлес. Борта күш үндүрүп, хей-деоин төкпес болза, ол тажаалан, даштынга баарын, боду чыдыына бербес болдуп эвеспе. А ол бүгүүн кажаадан үндүр дажыглаан. Ол хиреде малчынның ногаан сигенин мал чип турда, шоколад дайнаан бичин урут-ла. Кандыг-даа чаш төлге, кижиге, малга хоолулуг чем херек дээрзи бүгүдеге билдингир болбайн.

Ынчалзажок четчир мал чемя чугула негеттинер болзадаа, чогчур ажаалла, карактал чок болза, херек бүтпес дээрзин барза-барза, билбес эвес бис аан. Чижээ, сут, ону соокка, чылыгга бээнинден безин хөй чүве бети дээгге хамаажыр. Бажын улуг, делгем бол, чылыг чорду. Ынчангаш чаңгыс машина хөмүр-даш бир кижын четчир. А сүт чылыдар досхаар одаарынга чүгле көржен ажыглап турарлар. Хөөкүй мал чүгле ажыктыг боордан башка, ында чаңгыс-даа артык чүве чок дээрзин ынчан база катап медереп билип, суглуг караам-биле көрдүм. Чогум досхаарны болуп одаар кылып каан-даа бол. Март-оол, Лидия Күдер-оолдар аны демир-суугу одап, аная дем досхаардан сүтүү эвээшбиелеп узуп алгаш, чылыгын, малыига берип турарлар болдулар, шүүтсүнмейн. «Досхаарны болуп чылыдаарга, тускай багай амданыг апаар, немиргий бээр» диштилер. Кандыг-биз чалгаа амытан болза, кижи эвес, а адыгуузин мал канчаарыл дээш тоовас чүве-дир ийин ол. А одаар малы дээнде, ажы-төлүбиле дөмей ажаар улус-тур дээрзин аравыста чугаажып, эскерип олурдуувус. Кандыг-даа чүүлге хамаарылга, ханчысалга кончуг деп чүве бо ышкажыл.

3. МАЖААЛАЙПАН ОЪЖУК КОНЧУГ

Сүтү бээр кайы хамаанчок төп чайбас улус болду. Ажылчын кижилер даазы ындыг. Кандыг-даа чүүлдүн чаныглалын ыяк санап, түнеп алган болур. Хажыызынче халас чүве ытпас. Ынчаймайн канчаар дээр силер, демги «рынок» дээр мангыстын дегбээн, халаваан чуулу-ле чок. Чаңгыс досхаар сүт ам каш рубль деп бодаар силер? Таптыг-ла 417 рубль аараган. Бир шагда болза, досхаар сүттүн ынча акша турган. «Алдын» сүт чоглап турар, амытаннар ышкажыл. А оны чылыдар көржен хөлес. Борта күш үндүрүп, хей-деоин төкпес болза, ол тажаалан, даштынга баарын, боду чыдыына бербес болдуп эвеспе. А ол бүгүүн кажаадан үндүр дажыглаан. Ол хиреде малчынның ногаан сигенин мал чип турда, шоколад дайнаан бичин урут-ла. Кандыг-даа чаш төлге, кижиге, малга хоолулуг чем херек дээрзи бүгүдеге билдингир болбайн.

Ынчалзажок четчир мал чемя чугула негеттинер болзадаа, чогчур ажаалла, карактал чок болза, херек бүтпес дээрзин барза-барза, билбес эвес бис аан. Чижээ, сут, ону соокка, чылыгга бээнинден безин хөй чүве бети дээгге хамаажыр. Бажын улуг, делгем бол, чылыг чорду. Ынчангаш чаңгыс машина хөмүр-

Журналист журналистер дугайында

МЕЖЕГЕЙНИҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

Алдан беш чыл бурунгаар, 1928 чылдың февраль 15-те Таңды кожуунуң Межегейге малчын арат Оюн Дондуптун өг-бүлезинге ол төрүттүнген. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн чылын Межегейниң Дүрген эге школазынга өренип турган, а Тываның кожазы Красноярск хоорайга пионер вожатыйларының дөрт ай хуусаалыг курузун 1946 чылда өренип дооскаш, 1948 чылга чедир Бай-Хаак ортумак школазынга пионерлерниң улуг вожатыйы болуп ажылдаан. Оон күш-ажылчы узун оруу шак ынчаар эгелээн.

...1948 чылда Кызылдың башкы училищезинге киргеш, ооң ийги курузунга өөренип турда, ону 1950 чылда Совет Армияга шериг албанын эрттиреринче келдирткен: «Кажан-даа, каяа-даа күрүнеп оол уруг камгалаар ужурлуг» дижир ийик. Орус, тыва, бурят, хакас, украин, белорус аш-өөрү оолдар-биле кады чурттуң Чөөп чүгүнче ол хапкан.

Межегей оглунуң шериг албаны эрттирген черлери черле солун—Кыдат Улус Республиканың найысылалы Пекин, Порт-Артур (ам кыдаттар ону Люйшунь деп адап турар), Харбин, Чанчунь, Мукден болгаш оон-даа өске. Ынчаарда Совет Эвиделин, оон иштинде Россияны, Межегейниң топтуг оглу даштыкы чуртка төлептики-биле төлээлеп, ийи улуг күрүнеңиң улустарының аразынга найыралды бижыглаарынга, Азияга болгаш бүгү делегейге тайбың хөрээн камгалаарынга үлүүн киргенин КУР-нуң чазак шаңналы тодаргай херечилеп турар.

Кыдат бижик-биле кыдат дыл кырында бижиттинген медаль шынзылгазының очулгазы мындыг: «ЮБИЛЕЙ МЕДАЛЬДЫҢ ШЫНЗЫЛГАЗЫ.

Совет Армияның 35 чыл оюнга болгаш «Найырал, эвилел база бот-боттарынга дузалажыр дугайында» Совет-кыдат керээге ат салганындан бээр 3 чыл оюнга алдар болдуруп, ук Керээге дүүштүр Порт-Артур (Кыдат) районунда турар совет шериглериниң шериг албаныг кижизи **Иван Дондупович КЕЛИК-СЕҢГИНИ** «Кыдат-совет найырал» юбилей медалы-биле шаңнаар, ол дугайында бо шынзылга-биле бадыткаан.

Кыдат Улус Республиканың Улусчу Төп чазааның Улусчу революстуг Шериг чөвүлелинин Даргазы МАО ЦЗЭ-ДУН».

КУР-нуң медалы-биле Иван Келик-Сеңгини болгаш шериг албаның эрттиреринге онза шылгараан бөлүк дайынчыларны 1953 чылдың февраль 23-те шаңнаан.

Иван Келик-Сеңги шеригге, ылаңгыя даштыкы чуртка турган чылдарында өскен-төрээн Межегейин сактып келгеш, хостуг шактарында эш-өөрүнге уянгылыг кылдыр мынчаар ырлап берип чораан:

Каа-Хемге таваңгайлаан
Кадыр Ийим, берт Ийим.
Кара чаштан ойнап өскен
Калбак шынаа Межегейим...

Кыдатка болгаш Көрейге шериг албаның кады эрттиргеи дайынчы өниүктери Ондар Маңнай-оол, Донгак Натпит-оол, Хертек Сарыг-оол, Богуй Намчак олар сураглыг башкылар болган, а Олег Оттук-оол, Иван Кураев, Ховалыг Анай-оол, Саяа Комбу, Василий Одинец, Түлүш Төгерик, Владимир Тимаев, Василий Дойбуга, Виктор Черноусов, Тыртык-оол Оюн, Чооду Кодан-оол, Василий Биче-оол, Түлүш Бавуу олар улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдап келген сөөлүнде хүндүлүг дыштанылгаже — пенсияже уурук-суруктап үнгеннер. Дайынчы эш-өөрүн Иван Дондупович үргүлүү сактып; оларның дугайында чылыг, чымчак сөстерни бо-ла чугаалай бээр.

Шериг албаның эрттирин; ыдыктыг хамааты хүлээлгезин төлептин-биле күүсеткен сөөлүнде ол башкылап, Барыын-Хемчикке Эрги-Барлык школазын эргелекчилеп турган чылдарында чоннун, ылаңгыя аныяктарның амыдыралының дугайында материалдарны республика солуннарынче чорудып, идепкейлиг бижип келген. Ынчангаш ону 1960 чылда «Тываның аныяктары» солуннуң килдис эргелекчизинге томуйлааны таварылга эвес. Аныяктар солуунуң редакциязынга алды чыл ажылдаан. 1972 чылда Иван Келик-Сеңгини Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитетиниң пропаганда редакциязының улуг редакторунга томуйлаан. Кызылдың телестудиязынга ниитизи-биле он сес чыл дургузунда ажылдавышаан, улус ажыл-агый, информация редакцияларын база удуртуп турган.

Элээн каш чылдар дургузунда Иван Дондупович-биле тыва телевидениеге кады ажылдаан мен. Межегейниң топтуг оглунуң ак сеткилдиин, эш-өөрүнге, чоңунга эвиленин, улуг, бичии кижилерни бир дөмей хүндүлеп билирин, күш ажылга чүткүлдүүн, тывынгырын, кылыңгырын, хүлээнген ажылхерээнге бедик харыысалгалын, делгем билиглиин, мергежилдиин, кижилер-биле ажылдап билирин болгаш шыдаарын, черле ынчаш, ооң омак-хөглүүн, оюн-каткылыын, сагыш човангырын, биче сеткилдиин мөгедаан мен. Ооң ажынып, хорадап, шыжыгып, кылыктанып, алгырып-кышкырып, кижилер-биле маргыжып турганын кажан-даа көрбээн мен. Маргылдаалыг; өөрүлдээлиг айтырыгларны үргүлүү эп-мөп-биле шиитпирлээр, кижилериң санал-оналын барымдаалап билир чаңчылдыг кижи. Ооң бо топтуг мөзүшынарлары телевидение болгаш радионуң бүгү ажылдакчыларынга чаагай үлегер болуп турган деп бүрүн балыткаар эргелиг мен.

Журналист И. Келик-Сеңги он сес чыл дургузунда телевидениеге хөй дамчыдылгаларны белеткээн. Ооң кылган дамчыдылгаларын чаңгыс эвес удаа мактап, бедин-биле үнелээн, а ук дамчыдылгаларның өөрүш өөзи тыва телевиденениң алдын фондузунда кирген. «Телемедөөлер», «Кижи болгаш хоойлу», «Ада-чурттуң шынчы оолдары» болгаш өскеда хөй дамчыдылгаларының сценарий планнарын ол бижөөш, хынамчалыг белеткеп, телекөрүкчүлерге бараалгаткан. Тываның чурттакчыларының: тываларның, орустарның, буряттарның, хакастарның, украиннериин, белорустарның болгаш өске-даа национадлыгларның найыралынга турасказаткан дамчыдылгаларны белеткээринге Иван Дондупович эң идепкейлиг киржип келген. Бистин республиканың амыдыралын көргүскен киносюжеттерге чурумаалдарны Төп телевиденениеге база бижип турган.

Тележурналист болбушаан, бодунуң билиин, мергежилин бедидеринче улуг кичээнгейин угландырып, амыдыралдың шапкын агымындан кажан-даа хожудап көрбээн. Төп телевиденениң чаныңга ийи, үш болгаш алды ай хуусаалыг курсларга, Бурятиянын найысылалы Улан-Удэ хоорайга семинарларга барып өөренмишаан, дуржулгазын өнүктеринге күзелдии-биле дамчыдып, оларның дуржулгазын мергежилдии-биле шиңгээдип ап келген.

Тележурналистиң ажылынга баштайгы үеде, ылаңгыя бирги чылында, бергедээшкиниер, четпестер, харын чамдык частырыглар безин турбаан, телевиденениң нарын түүлдерин ол дораан-на чиңгі-биле шиңгээдип апкан деп чугаалаар болзумза, амыдыралдың алыс шынынга дүүшпес болур ийик. Телевиденениң ажылы солун черинин ажылынган дыка ылгалдыг болгай: парлалганын, радионуң, хөгжүмшин театрының, кино ураг чүүлүнүң барык бүгү кезектери телевиденеде мөөнөттинген. Чижээ, кинооператор, телеоператор, үн оператору, режиссер, диктор; теледамчыдылганың дириг киржиччилери— херек кырында «артистери» (дорт киржилгеге азы баш бурунгаар бижидилгеге) чокка телевидение дамчыдылгазы тургустунуп болбас. А солуунга кинооператорнуң, режиссернуң азы дикторнуң хөрээ чокла болгай.

Эш-өөрүнүң саналдарын, шүүгүчүлелдиг сүмелерин Иван Келик-Сеңги сагыш-сеткилиниң ханызындан хүлээп алыр ындыг шыдамыккай кижи болганда, ажылынга бергелерни, шынап-ла, дүрген чайладып, тележурналистиң ажылының нарын аргаларын чоорту шиңгээдип апкан. Ынчангаш ону ам делгем билигниң журнализи деп адап болур. Телевидение дамчыдылгазы, көрүлдези Тывага эгелээн. баштайгы чылдарда-ла Кызылдың телестудиязынга ажылдап эгелээн Дакан-оол Ондар, Сергей, Кондинкин, Нина Сотпа, Людмила Буянова, Алексей Чараш-оол, Анатолий Сокуров, Мергеи Люндуп болгаш өске-даа эштер Иван Келик-Сеңгиге улуг деткимчени көргүскенин билир мен.

Тележурналист беш чыл бурунгаар пенсияже үнзе-даа, амгы үеде «Деткимче» солуннуң редакциязында ажылдап, журналисчи ажыл-ижин уламчылап, республика солуннарынга чугула темалыг материалдарны бижип турар. Үш оолдуң, ийи кыстың төлептиг адазы хоочун журналиске кан дет кадыкшылды, аас-кежиктиг, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзөөр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

КАЖАН ХЕМЧЭЭН АЛЫР ИРГИ?

Өвүр кожуунуң Дус-Даг сумузунуң харылзаа салбырының ажылында улуг четпестер барын чоп хомудап чугаалажып турар. Анаа хамаарыштыр каш чижектерни киирер бодадым.

Бо чылын республикада үнүп турар солуннарны бистиң сумунуң ажылчы чоңу элээннe чагыдып алган хевирлиг чүве. Бо чылдың өгезинден бээр чагыдып алган солуннарывысты четче ап көрбедивис.

Солуннарның өртек-үнези улгатканы-биле харылзаа ажылдакчыларының алыр шалының база өстүргени чугаажок. Харылзаа салбырларында почта чедирикчилерин база кызырып каапкан. Суурга безин оларның чедирилгези ол хире саадап келир чүве болгандз, малчыннарның чагылылгазының чедирилгезин чугаалаан ажыы чок боор, та каш хонгаш ап турар.

База бир айтырыывыс кожуун болгаш төп черлер-биле телефон дамчыштыр харылзажып чугаалажыры колдуунда чок деп болур. Бир хүн ажылдаар, оон соонда ажылдавас боор-дур. Чагаа, бижиктер, телеграммалар үезин эртип калганда кээр-дир. Суурда он ажыг бажында телефон бар. Олар-даа, албан черлеринде-даа телефоннар ажылдавас. Оон кандыг-бир чүве болганда харылзаа салбырынче маннажыр. Анаа кээрге, телефон харылзаазы чок боор-дур.

Суурнуң радиозу база ыыттавас. Ол 1992 чылдың ийиги чартыынган бээр ажылдаваан. Амгы үеде сурталаа ажылын Советтерде чагырыкчылар, Совет даргалары харылавас чүве ирги бе? Чогум Советтер даргалары чүүү кылып турарын, кандыг ажылдар чорудуп турарын билбес-тир бис.

Кожуунуң харылзаа белдириниң даргазы пенсионер, назылай берген Лек Ооржак үр чылдарда ажылдаан кижидир. Кожуун иштинде ону солуптар аныяк, шимченгир кижи тывылбазы ол чоор бе? Кожуунуң чагырга даргазының оралакчыларының бирээзи харылзаа ажылын дорт харылаар ужурлуг.

Үстүнде адааның четпестерни эдер талазы-биле кажан хемчээн алыр ирги?

Василий БЮРБЮ.

ТЫВА ХҮРЕШ АРГАЛАРЫ

Бурун шагдан тура, бистиң өгбелеривис чайгы оюн-тоглаалыг байырлалдар — оваа, суг, от бурган, оран-таңды дагаанда, куда дүшкенде, ыдык кылганда, кандыг-бир дайынга тиилелгелиг болганда, анаа найыр эрттирип чораан.

Хүрешке бичии оолдар 3-4 харлыындан эгелеп көктүгшыктыг черлерге бөдүүн аргалары-биле маргыжып эгелей бээрлер. Чыл-чылы-биле хүрежип чорааш, хүрештин нарын аргаларын чоорту шиңгээдип алырлар. 18—26 харлыг хып дээн чалыы назын — эр кижиниң, эң күштүг мөгениң шүглүр кол чылдары.

Шаанда — аът мунары, тараа соктаары, көржец хооруп, сөөртүрү, алгы-хөм эттээри, токпак чарары, өг ыяжы чазаары, ооң чыраазын шыыштап үндүр сөөртүп дажыыры, дүк кагары, хой-өшкү кажаалары тудары, тараа тарыыр шөлдү хол андазыны-биле андарары, амыдыралдың эргежок чугула өске-даа ажылхожулу мөге кижиге күш-дамыр сайзырадырынга аажок дузалыг чораан.

Хүрешке киржир мөгелериниң саны 16-32-64-128-512-1024 боон болур. Мөгелерни хүрештирерде, оларны дужаатыр азы шавыштыр салыр чораан: шупту мөгелерни ийи деп кезекке үзе олурткаш, чок болза дужунга олурган кижиге, чок болза шавыштыр орган кижиге удурланыштыр салыр. Хүрежир чуруму амгы үеде сайзырал алган хостуг, классиктиг хүрештен ылгалдыг. Бир эвес ийи мөге хүрежип турган, кайы-бирээзи дискекбиле азы кайы-бир холу-биле үүр даянып болза, ол кижини октаткан деп санаар. Хүрежириниң шагы доктаатты-маан, мөгелер сактышаан шаанда, оларны чарып болбас. Чүгле дыка үр хүрежип, октажып чадап туруп берген таварылгада эгин содаан ужулган, хончулаштырыл каар.

Тыва хүреште хөй саныг аргалар бар. Хоочун мөгелер, улуг кижилер мөгелер хүрежип турар үеде оларның туружун хайгаарап турган, карак чивеш аразында кандыг арганы ажыглаанын эндевес.

Мөге кижи хүреш оюнуг найыр хүну чоокшулаан тудум, хөй суух үүл ишпес болза эки. Эртен найырлыг хүн деп турда, бир хүн бурунгаар үеге чедир эттен арбыдадыр чип, чемненир. Ол үеде тыва арага элбек-даа болза, мөге кижи арага ишпес чораан.

Хүрештерге киришкеш, хоочун мөгелериниң хүрежин кичээнгейлиг хайгаарап өөренгениниң түннелинде хүрештиң нарын аргаларын шиңгээдип алыры улам байлакшыыр.

1. Эътке кирбейн, хол бажында хүрежип тургаш хереглээр аргалар.

Чая тудары — эгин содаандан туткаш, удурланыкчының көдүрлүп келген будун хей бастыргаш, чая тудуптар.

Майгааш, чая тудары — удурланыкчының чап-чаа-ла черге базар деп чыткан будун тайзы майгыпкаш, чая тудуптар.

Тевери — майгааш, чая тудары-биле дөмей, ынчалза-даа буду черге базып алган болза-даа, амдыызында дынзыды базып шыдаавайн чыдар аразында тевер. Кайы хамаанчок теппес, оваарымчалыг, майык чаныынче хейдиктир тевер. Эгин содаандан тутпайн чыткаш, тевер арга база бар. Ындыг таварылгада тевиштиң үезин шын санаттынган болгаш ол дынзыг, дүрген болур ужурлуг.

Катай кагары — удурланыкчының кайы-бир буду базыышкындан арай кошкаш дээрге, ол бутту таварты өске будун база тайзы тевер. Эгин содаандан тудуп-даа, тутпайн-даа болур.

Буттаары — удурланыкчының холдарының халдаашкының азы камгалалын чардыктырган, майыктан барып алыр.

Чан баштаары — эгин содаандан алгаш, ооргалай аарак чан баштады будун ажыр барып дүжүрер.

Мундурары — эгин адаандан алгаш, удурланыкчының ийи будунуң аразындан эзжекбиле ылдырткаш, ойтур идиптер.

Балдырлаары — удурланыкчының холдарының камгалалып чардыктырыпкаш, будунуң таржыр аайы-биле бир холу-биле балдырындан апкаш, өске холу-биле эгин бажындан ойтур идиптер.

Адак үзери—удурланыкчының холдарының камгалалын чардыктырыпкаш, ийи холу-биле ийи дөмектен алгаш, адак үзе көдүрүптер.

Шавыры —кайы-бир холу-биле эгин содаандан алгаш, өске холу-биле шавыштыр турган дөмектен часкааш, чая тудуптар.

Тырыкылаары — ийи эгин содаандан алгаш, хейдиктир тырыкылаптар.

Күстүктүр шелери — эгин содаандан азы хол билээнден алгаш, удурланыкчы бурунгаар чүткүп чыдар аразында күстүктүр дискекте-биле шелиптер.

Былдаары, хояры — удурланыкчы кандыг-бир арганы ажыглап чыдырда, ону баш удур белен турган мөге былдай дүшкеш, хуруг чер тудускаш, күш таарыштыр доңгайтыр эгин содаандан шелиптер. Ол арганы бүгү-ле аргалаога удур ажыглап болур.

2. Эътке кирер тудуп алгаш, ажыглаар аргалар:

Дегээлээри — он хол-биле удурланыкчының эктин ажыр содактың шазындан алгаш, он бут-биле солагай будундан ордаштыр дегээлээш, артыы азы иштин талазынче андара тудар. Иштин талазынче андара тударга, улуг-ла чедимче чок — денге дүжер азы чер даяныр.

Чартыктаары — чан баштаары-биле дөмейзимээр, ынчалза-даа кирер тутчуп алган холдар ийи мөгени чоокшулаштырып алган турар төлээде, чүгле чартыктап андарар.

Эътке кирер туттунчуп алганда, майгыыр, тевер, катай кагар, мундурар, балдырлаар, адак үзер, күстүктүр шелер, хояр аргалар база ажыглаттынар.

Тыва хүрештиң эң-не чараш самы — девириг.

Мөге салыкчызы мөгениң адын адап кыйгырыптар. Мөге ыяап-ла содак-шудаан шын баглап алгаш, дөмөөн 3 катап часкааш, девип үнер.

1. Дөмөөнин иштинче часкаар — «аът» дээни ол болур.

2. Дөмөктин артынче часкаар — «мөге» дээн.

3. Дөмөктин катап иштинче часкаар «Ча-согун» дээни ол.

Аъдывысты чарыштырып, алботтарывыс хүрежип, ча-согунну адып тургаш, найырга мөөрейлежирил дээни ол — эр кижинин үш оюну ол. Сен бе, мен бе, азы кым октаарыл дээн уткалыг.

Мөгелериниң хол тутчуп, туруштарын солчуру — хүндүлежириниң демдээ. Мөге сам күүселдези — девирде аккөк дээрде ужуп чоруур өзүр дег, хостут-чоргаар, далаш чок девиир. Мөге шелге девип четкеш, ыяап-ла хүнгээр дескинеп.

Мөге салыкчызы — мөгениң дузалакчызы, арга-сүме айтыкчызы, эң чоок кижизи, хүрештин аргазын, ёзу-чурумун, чаңчылдарын эки билир болур.

Мөге дөмөөн үш катап часкааш, салыкчызынга девип четкеш, солагай хол-биле он талакы эктинден даянгаш, мурну-биле девип эрткеш, он холу-биле солагай эктинден даянгаш, мурну-биле ийи-ийи катап девип эрткеш, тудуп алыр.

Мөге салыкчызы мөгениң чер-чуртун, ат-алдарын чыылганнарга алган, таныштырар. Мөге девип чоруткаш, чедер черинге четкеш, хүнгээр дескингеш, дөмөөнин мурнундан, оон соондан ийи-ле катап часкаар.

Онаан октаан мөге удурланыкчызын тургускаш, довураан кактааш, девип каар (дөмөөн часкавас).

Начын мөге — тиилелгезин мурнунда, чаа хүрежип чоруур, эвээш арга-дуржулгалыг аныяк мөге.

Арзылан мөге — эрткен найырга үжүүр былаашкан, шүүп болур мөге.

Чаан мөге — начын, арзылаң мөгенин оруктарын эртип келген, хөй удаа шүглүп келген хоочун мөге. Эңнешпес күштүг дээн уткалыг. Бо шолаларны мөгелерге найырга тыпсып чораан.

Мөге салыкчызының йөрээли:

Хүндүткелдин хүннериинде
Хүреш девиин бараалгаткан.
Арзылан, начын, алдан-
дөрттер
Ачыр-дачыр тутчуп үндү.
Алдан дөртке анаа шүглүр
Арзылаң мөге шылай берди,
Адаанажыр мөге эрни
Адап чарлап үндүрүнер!
Содак-шудак сынмайн туру
Солуп шидип, чадап тур бис.
Човаан-шылаан мөге эрни
Солун кылдыр девидинер.
Арзайты дег түрлүг чаагай.
Аптара дег хөрээ делгем,
Алдан, чеден арга оптуг,
Арзылан мөге девип үнү.
Бөөлдезе, бөрбеш кылыр
Мөчек-мөчек шыганнарлыг
Эңнешпес күш чаяаттынмаан
Экер-эрес чаан мөге девип
үнү.
Хартыганың кашпагайы-биле
Катай хаптар, хоюп
кааптар,
Мөөрейге шүглүр диген
Мөге начын девип үнү!
Мөге салыкчызы мындыг янзылыг йөрээл-биле мөгениң соруун, хей-аъдын, хөңнүн кедүрер ужурлуг.

Нина ЭРТИНЕ.
(Ачам Эртине Түлүшович Данзынның демдеглелдеринден бижидим).

Чаа-Хөл район.

ПОЛКОВНИКТИҢ СӨӨЛГҮ АҢНААШКЫНЫ

Артур КОНАН-ДОЙЛ.

Англи чогаалчының сурагжаан чечен чугааларының тыва дылче очулгазы болур «Шерлок Холмстуң ужуралдары» деп ном республикада тарап эгелээн. Ону «Новости Тувы» ном үндүрер чер белеткээш, Красноярскиде типографияга парлаткан. Амгы үеде ийиги номну парлаарынга белеткээри колдуунда доозулган. Ында кирген «Эзэн бажың» деп чечен чугаадан үзүндүү мында киирдивис.

...Эжимниң аажок дыыжы кулаанын шагда илип апкан чүвезин ам кээп дыннадым. Бир-ле оожум, дүлей дааш келди, чогум Бейкер кудумчузундан эвес, бистиң бо турар бажыныыс иштинден. Эжик ажыттынгаш, хагдына берди. Бичии болганда, бир-ле кижиниң кедеттинип чоруп орар базымнары коридорда келди — ол дааш үндүрбезин кичээнип чоруур хире, ынчалза-даа ээн бажың аажок чаңгылыг болдур эвес-пе. Холмс ханаже чыпшындыр сыңны берди, мен база. Револьверим так адыштап алган тур мен. Караңгыже кызып-кызып кайгап тургаш, ажык эжиктин кара ойбаандан бичин-ле ылгалып көстүр кижи дүрзүзүн эскерип кагдым. Ол анаа бир минута хире турду, оон шала бүшкүйүп алгаш, кедени аарак бурунгаар басты. Ол ондактыг дүрзү бистен үш базым черге кээрге, оон халдаашкынынга харыы бээринге белеткенип, кезени бердим; чок, ол кижи бисти мында деп ожаавайн турар болгай дээн бодал бажымга кире душту. Биске хензиг-ле черлеп дегбейн эткен ол амытан соңгага чеде берген, раманы кончуг оожум, серемчилеллиг көдүрүптү. Хирлиг шилдин эттирбейн турганы кудумчу чырыы соңгаже ээге берген демги кижинин арынга дээй берди. Оон изирниккени илдеп болду. Карактары халыдап чидиглеп берген, арнынын коргунчуу дегет. Аныяк назыны эрте берген ол кижиниң думчуу, хартыга хаайы дег, конзагар болгаш чинге, калчаныйын бар чыдар бедик хавактыг, узун көк эвин салды. Дүндүтүр кара-хүрен арнында сыгылар эмге-тикчок.

Холунда даянгыыш ышкаш чүве тудуп алган, оозун шала кырынче кааптарга, кыптырт диди. Оон тонуунун карманындан элээн улуг хемчээлдиг бир-ле чүве уштуп эккелди, оозу-биле элээн үреддешкен соонда, пружина азы дээк ышкаш чүве дырс кынды. Дискектенип алгаш, быра ышкаш чүвени бар-ла күжүбиле басты, шөйүлчек, шыырааш дааш дыңналды. Ооң соонда ол кижи туруп кээрге, эпчогу сүргей ужалыг боо ышкаш чүве тудуп алганын көрүп кагдым. Ол оон чамын ажыткаш, бир-ле чүвени суккаш, катап хаапты. Оон база-ла дискектенип олурупкаш, боонун унуй соңга эргиниге салгаш, шыгаай берди, узун салы халаа берген турду, карактары кылаш дээн ышкаш болду. Адак соонда боонун ужазын эктинге эптештир үстүрүп алгаш, өөрээзиг улуг тынды: оон адар каразы белен — чырык дөлемде тергиин тода кеступ турар кижи хөлегези. Бир кезек ол кыймыш дивейн барды, оон мажыны база каапты, чиктии кончуг шиилээш дааш үнүү, улаштыр-ла бузулган шилдин оожум кыңгыраажы дыңналып келди. Ыя аразында Холмс шуутла пар дег шурааш, адыгжыны шалаже ужур база берди. Оозу алыспайн, доп-дораа тура халааш, эжимнин боостаазындан күштүг холдары-биле сегирип алды. Мен револьверимнин тудазы-биле дайзынын бажын орта тудустум, ол шөйлү берди. Ам мен оон кырынче шурай бердим, Холмс эдисизин сыгайдыр этсипти. Маннаан улустун дидирээн даажы дашкаартан дыңналып кирип келзе-ле, форма хептиг ийи шагдаа, анаа хептиг истекчи болду. Олар кол эжиктен чаа булган келдилер.

Шуптувус бөкперлежи берген тур бис. Тудуп алган киживис, ону ийи таладан аспактап алган мөге-шыырак ийи шагдаа аразында өө тынып тур. Даштын аазатпайлар чыглып эгелээн болду. Холмс соңганы хаапты. Лестрейд эккелген ийи лаазын, а шагдаалар фонарьларын кыпсыптылар.

Бистерни ол мырынай тоовады, бар-чогувус анда дөмей хире болду, ол чүгле Холмстуң арынче элдепсинип кайгаан болгаш килемнеп-хорадаан аян-биле көрүп тур.

— Четкер! — деп, ол сымыранды. — Кажар четкер!

— Ийет, полковник, шаандагы бир ырда чүү дээр ийик монар: бо-даа орук болчаг чедер, ындыг але? — деп, Холмс, дырыжа берген моюндуруун эдип тура, чугаалады. — Бир-ле катап авыралдап тооп көргеннер соонда, ужурашпаан-на болгай бис, ийе-ийе, Рейхенбах ужарының кырында турутта аан, сакты-дыр силер бе?

Полковник, ынчаар тарбыдап каан ышкаш, мээн өнүүмден карак салбайн туруп-ла тур.

— Четкер, ёзулуг-ла четкер! — деп кататтаарынга ол чүгле өйлешти эвеспе.

— Аа, силерни бот-боттарынкарга таныштырбайн барыптыр мен—деп, Холмс буруузуна-дыр. —Бо дээрге мындаагыларның Индий армиязының офицери чораан полковник Себастьян Моран-дыр, дээргилер. Улуг аннар сегиртир, адар талазы-биле Чөөп чүкте бистиң черлеривиске болар хире алдаржаан кижи турбаан. Полковник, өлүргеи парларынар саны-биле алыр болза, ам-даа бирги черде хевээр арткан силер дизимзе чазыг болбас боор аа?

Туттурган кижи килеңниг кылыын арай деп-ле туттунуп, ыыттавайн тур. Ол боду парга дөмей апарды: карактары өжүккениниңден кыптыгып, салы сарбайып келген.

Холмс уламчылады:

— Мээн бодап кааным ол бөдүүн аргага ындыг дуржулгалыг аңчы алзыпканын кайгаар-ла кижи-дир мен. Силерге ол чаа чүве эвес ышкажыл. Ыяшка анай баглап кааш, ол чемишхе пар кээрин будуктар аразынга карабинниг манап орбаан эвес силер аан. Бо ээн бажың —мээн ындыг ыяжым, а силер пар-дыр силер. Канчап билир, хары угда хей пар чедип кээр ийикпе, азы ындыг чүве турар ужур чок-даа болза, чазытар чадавас мен дээш, курлавыр аңчыларны кедегге олуртуп каап-даа турган боор силер. Бо дээргилер чогум-на ындыг аңчылары-дыр —дээш, Холмс бисче айытты. —Мээн дециелгем шын-дыр бе?

Полковник хенертен кышкырыпкаш, олче халый берди, харын-даа шагдаалар тудуп ап четтигиптилер.

Холмс шала кырынга чыткан хей-биле адар аажок улуг боону ап алгаш, ооң канчаар ажылдаарын сонуургап көре берди.

— Тергиин эки болгаш кара чаңгыс боо-дур бо!—дей-дир.— Адарга дааш чок, дээрининг өлүмүүг мырынай кедергей. Калган профессор Морнартиниң чагыы-биле ону чогааткан согур немец механик фон Хердерин таныыр мен. Ындыг боо бар деп шаг-шаандан-на тура билир кижи мен, ынчалза-даа холга тудуп көрбээним шын. Лестрейд, силер моны кичээнгейге ап көрүнер, октарын база.

— Сагыш човаванар, мистер Холмс, ону чугаажок херекте кожар бис—деп, Лестрейд харыылаан соонда, шуптувус эжикче шуужуптувус. —Ол-ла бе?—деп, ол немей айтырыг салды.

— Ийе. А-а, чүгле мындыг чүве айтырыксадыг: херектенни чүү деп буруудадыр бодап тур силер?

— Буруудадыышкын бе, сэр? Мистер Шерлок Холмсту өлүрерин орадлашкан деп.

— Чок-чок. Лестрейд, бо херекте мээн адым үндүрген херээ чок, силер, чүгле силер ону кайгамчык уран арга-биле тудуп алдынар. Байыр чедирип тур мен. Лестрейд! Төрүмелинерден чүвени өттүр көөр болгаш дидиминер ачызында бо кижи туттурган.

— Бо чогум чүү кижи чүвел, мистер Холмс.

— Хамык шагдааларын кандыг-даа үре-түңнел чок дилеп келген кижизи — полковник Себастьян Моран-дыр. Ол эрткен айның үеңде Парк-лейнде 427 дугаарлыг бажыңның ийиги каңдында соңгадан сэр Рональд Адэрни хейлиг боо-биле адып каан. Ындыг буруу онаар ужурлуг чүве-дир ийик, Лестрейд. Че, Уотсон, бир эвес бустун калган соңга өттүр салгыннаарындан сезинмес болзуңарза, мээн кабинедимге чартык шак хире ораалаа, бир-бир сигаретадан тыртыпсывысса чүл.

Өрээлде ийи кижи бар болду: бирээзи —бисти амыраан хүлүмзүүг-биле үткүп алган миссис Хадсон, ийигизи —эрткен дүнеки болуушкуннарга чугула рольду ойнаан өлдептиг хоютку. Ол мээн эжимге хөлчок дөмей, воск-чуктан туткан дүрзү болду, ону кижи ышкаш кылдыр будуп каан, кайгамчык-ла уран кылган чүве чорду ийин. Ону белдигээш кырынга тургускаш, Холмстуң эрги халадын кедирип каан; дашкаартан көөрге, оон ылгалыр чүвезин чок-ла-дыр.

— Мээн айтыышкыннарымны шуптузун күүсеткен-не боор силер аа, миссис Хадсон?—деп, Холмс айтырды.

— Мен анаа үнгеп чедип, шимчедип турдум, сэр, силерниң чугаалаанынар ышкаш.

— Тергиин эки-лир. Хамык чүвени ылап кылган-дыр силер. Ок каяа дегген-дир, эскердинер бе?

— Ийе, сэр. Харалаан, силерини эки тураскаалынарны ол үреп кагды ышкаш —башты өткеш, ханага чылчырлып каап-тыр. Ок хевис кырынга чытты. Бо-дур.

Холмс ону менче сунду.

— Револьвериин чымчак огу-дур Уотсон. Кедергей-ле онза чогааткан аа! Мындыг окту хейлиг боодан адар деп чүвени кым бодап чораан боор. Эки-дир, миссис Хадсон, дузанар дээш четтирдим... Ам, Уотсон, шавылагы чаныңар-биле сандайынарга саадаптынар. Чугаа бар.

Ол сюртутун уштун каап, «ийис эжиндеп» халадын ап кедип алган соонда, биеадеги Холмс апарды.

— Хоочун аңчының бодун туттунун билири-даа шыырак, адарының часпазы-даа биеэги хеваэ-дир — деп, ол чун хоюткунун өттүр аттыгын алган хаваан керуп туна, каттырып чугаалады. —Чушкуузунун дап-дал ортузунга дергеп, мээйи өде берген. Полковник Индиягга эң-не шыырак адыгжыныр бирээзи тур, ол чүве. Лондонда-даа анаа быражыр кижи тывылбас боор...

Бөгүн—Тыванын Чогаалчыларының съездизи ажыттынар

АСКАК-КАДАЙ УРУГЛАРЫ

Айның чырыы саарлып келди,
Аъттарынар эзертенер.
Аскак-Кадай кыстарының
Аалынче бараалынар.
Он-на бештин айдынында
Оолдар, кыстар ойназыннар.
Алды-чеди кыстарынга
Аскак-Кадай кыстарының
Сыгыт, хөөмей, каргыраадан
Сырыналдыр салыылыңар.
Дээр өкүүт Бора мунгаш,
Дембил-дембил,
дынгыл-дынгыл.
Сыгырга куш ортулукка
Чыглынар деп эде берди.
Өөр кыстар, доруун кыстар
Өглериндан үнүп келди.
Аныяктың халыыны-дыр,
Ак-ыяштап ойнаалынар.
Аскак-Кадай эки кадай
Аштыг-чемниг орар кадай.
Кап-ла кара кыстарын чоп,
Харамнаныр кадай ыйнаан.
Оолдар, кыстар, аъттаныңар.
Ортулукка ойнаалыңар.

Николай ООРЖАК.

БИЖИТТИНИП ОРА ХОНДУҢ

Чүге-ле ийик соңган өттүр харап тур мен.
Чүрээн-биле демир-үжүүн сымырашты.
Хаттыг, чаъстыг дүне безин удувайн,
Кара чаасқаан бижиттинип ор мен, эжим.
Сагыш өйген чалбырааштыг, оттуг-кестүг
Чаяан-салым ыдык сүзүү сиңген-дир сен.
Ында-хаая көзенекче көрүп ор мен,
Ылчынзымаар хүлүмзүрүүм сагындын бе?
Кержек баштыг кожаларда соруг манаан
Кедег, кесте анчы кижээ дөмей-дир сен.
Сөстен төрээн «олчан» чаптап, ырлап ордуп,
Чөөн чүктен хаяа чырып уткуп алды.

Моторк ТИРЧИН.

УЛУГ-БЕЛДИР

(УЛУСЧУ ЫРЛАР ХӨӨНҮ-БИЛЕ)

Ус-ла кушкаш ужуп келгеш,
Уя тутканы Улуг-Белдир
Уктап сурап келген чонну
Уткуп алыр хоорайым.
Азий диптин Хиндиин сиилбээн
Алдын өргээм, Улуг-Белдир
Хербис, Дөге дагларынче
Херли берген хоорайым.
Каа-ла-Хемниң, Бии-ле-Хемниң
Каттышкаңы Улуг-Белдир
Оолдар, кыстар ойнап хөглээр
Ортулуктуг хоорайым.
Далай-лама моорлап келгеш,
Дагааш чанган Улуг-Белдир
Кайгал кыстар чүдүп тейлээш,
Кадын болган хоорайым.

Борис ЧЮДЮК.

ЫРАК БУЛУНДАН УЯН, ХОЮГ ҮННЕР

Мөңгүн-Тайга — Тыванын база бир онзагай ырак булуну, агаар-бойдузу өөренмээн кижилерге кадыг-ширин-даа болур-ла ыйнаан, а шынында үндезин чурттакчылары төрээн черинге ынактар, ында амыдырал база-ла бодунун эдлээнде эргилип турар.

Ында тускай эртем-билиглиглер арбын. Оларның аразында солун үнүүг үш шүлүкчү база бар. Олар болза республикада ат-сураа алгаан «Менги чечээ» чечен чогаал каттыжыышкынның бодарадыкчылары: Салчак Молдурга, Саая Майнак, Лидия Иргиттир.

Чер-чуртунга доктаамал ажылдап, акы-дүнма төрээн чонунуң эктинден даянып. оларның өөрүшкүзүн, кударалын денге үлежип чурттаарын база-ла баажы бар болдур ийин. Ол чорук харындаа шүлүкчүнүң чүрээн улам чымырадып; хей-аът киирер.

Саая Майнак — «Бүзүрел», «Шалын» деп номнарның автору, эрткен чылын үшкү чыындызын доозуп алганын меңээ хөреди. Черле ынчаш Саая Майнактың чогаалдарында кандыг-ла-бир онзагай сыры барын эскерер бис. Ылангыя ынакшыл, найырал, бот-бодунга бердинилге. Үш дугаарлыг «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнде хоочун авторнуң «Ынак эш чок», «Сен чок болза», «Чештингени ол-ла чоор бе», «Өже бербес», «Манап ор мен» деп лириктиг шүлүктерин парлааны өөрүнчүг. Келир үеге бүзүрел дугайында бо одуругларны көрээлинер:

Агаар-бойдус бак чаң эвес аязы бээр:
Суттур чаашкын хөрзүндүве сиңип кирер —
Суксаан черден чечек, сиген саглаңнашкай.
Чурталганын оруу узун берге-даа бол.
Шупту чүве хөмүрерип өже бербес—
Аралажыр эки хүннер черле келгей. («Өже бербес»)

Ынакшыл, амыдырал —кижи төрелгетеннин дээди чаяалгазы, ынчангаш ынакшыл чокка шынап-ла, чурттаары берге дээрзин шүлүкчү мынчаар көргүскен:

Чылыг биле арыг агаар турбаза,
Чырык черге амыдырал үзүлгей.
Ышкам-берге чурталганы деткижер
Ынак эш чок кижи чурттап шыдавас. (арын 96).

Саая Онанович башкы эртемниг культура ажылдакчызы кижи болгай. Ынчангаш оң чогаалдары аас-кежиин оштаан, ылангыя арыг-чаагай ынакшылга шынчы болурунче чалыыларны кыйтырып турар. Анаа бо одуруглар төлептиг:

«Арга-арыг ортузунда шуурган-хатка
Будуу сымаан, кемдеп көрбээн ыяш-ла чок.
Арыг шынчы ынакшыл дээш сеткил-хөңнү
Буугуп чорбаан, уяраваан кижи-ле чок».
(«Шалын» арын 49).

Өттүнүүшкүн чок, бот-тускайлаң үннүг чогаалчывыска моон соңгаар-даа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээлинер.

Сандан САНДЮ.

СЕТКҮҮЛДЕ БИЧИИ ТООЖУЛАР

«Улуг-Хем» сеткүүлү — уран чогаалдың төп одаа, аныяк-даа, хоочун-даа чогаалчыларының мергежилин өстүрүп узаныр өө болур. Харын-даа ону танышпасты таныштырып, көрүшпести көрүштүрген өртээл өө деп база болур. Онзагай чаа авторну бир-ле дугаарында оон эскерип, таныш алыр бис. Ынчангаш Тыванын улустун чогаалчызы, сураглыг этнограф, хам шүлүүнүң шинчээчизи Кенин-Лопсан акыыстын ону чогаалчыларның ак өө дээни анаа эвес.

Борта мен «Улуг-Хем» сеткүүлде «уя тудуп», көскүзүбиле хөгжүп олурар кыска азы бичии тоожунуң ниитилел туружунун улам быжыгып, социал амыдыралдың балыг черлеринге дээш турар талаларын чүү мурнай сайгарып көрейн. Ол номчукчуларга солун болгу дег.

Аныяк хөрээженнің сиилеп аажы-чаны-биле өг-бүлезиннге өскерлип, ниитилел мурнунга чут болу бээрин Маадыр-оол Ховалыг «Эриин ашкан хем кончуг» («У-Х» № 78, 1991 ч., «У-Х» № 1, 1992 ч.) деп чогаалынга эдлээн бүзүренчиг көргүскен. Ажыл-агый, эш-өөр аайы-биле аныяк-өскеннин удур-дедир чалажын бөлүглежип ижер чоруунун түннелинден кижилерниң мөзүбүдүжүнүн хөөрен, бустурун автор Аякмаанын овур-хевиринге амгы үеге бир мөзүлеш кылдыр сиңирип, эрин хоскан каас шулбунун хай-бачыдын хейге көзүлдүр сойгалап чураны-биле тоожу онзаланып турар.

Михаил Дуюнгарның тоожу болгаш чечен чугааларында амыдыралдың нарын чөрүлдээлерин кижи нүүрүнге шылгай көдүрүп турары өскелерге дөмейлешпес бир янзы.

Кем чок кижини боолап каар дээш келген Халбындан корткаш, ханныг үүлгедигин көре тура-ла, оон дезиптер Матпаның чөгенчиин ол «Херечи» («У-Х» № 1, 1992 ч.) деп чечен чугаада когараан кижи Нарын-Белектин хөөрөнчиг байдалындан илередип чурааны тывызык.

Херечи кижиниң тоомча чок, кортук сеткили кем-херек үүлгедиинге дуза кадып, ниитилелге эң-не хоралыг кижи нүүрүнүн үүлгедик болур дээрзин Дуюнгар чогаалчынын хамааты туружундан биске эки билиндирген.

Ниитилелге болунун орнуу тып чадааш, чурттаар азыгла болза кымнын-даа болза хойнуиче шургуп чоруур аныяк ве Агының эдептиг салымын Дуюнгар «Дүнекі аалчыда» («У-Х» № 78, 1991 ч.) база шору эскиттээн. Черле ынчаш, оон сөөлгү үеде чогаадыкчы туружунун, ыякгыя тоожу, чечен чугаа жанрынга идепкейин мактаза чогуур.

Оон маадырлары Кежик биле Нарын-Белек кадыының талазы-биле кошкак-дудуудаа болза, кижи нүүрү-биле туруштуг, сагыш-сегкили-биле бай. Алызындан эмчи авторнуң кижилерниң аштяки делгейинче бакылап чоруурун база эскердим. Чүгле медээлеп дамчыдар чоруктан оон хосталыры күзенчиг.

Сюжет хөгжүлдезиниң болуушкуннарны идепкейжидер аргаларын ам-даа дыңзыдыпкар болза, М. Дуюнгарның чогаалдарының амыдыралчы чидезини улам тода чидигденири чугаажок.

Амгы үениң аныяктарының зажы-чаңын, оларның ынакшыл харылзаазын Амур Хомбал «Чүржу» («У-Х» № 76, 1991 ч.) деп тоожузунда болунун маадырларының дылдомаандан таныттымгыр кылдыр чүрүл көргүскен. Автор бо чогаалда ийи бажашкының аразында чөрүлдээни тывызык эгелээш, шын дооскан.

Чоокта чаа-ла эмчи, башкы, артист, инженер, ажылчын авторлар биске билдингир турган болза, ам ийи-чаңгыс шагдаа ажылдакчыларының немежип эгелээни солун.

Владимир Ондар боду истелге ажылы-биле таныш, ынчангаш ол «Өжээн» («У-Х» № 77, 1991 ч.) деп тоожузун черле шору бижээн. «Оорнун оруу — хан, кежээниң оруу — чаг» деп улус чугаалажыр. Оор Кончуктанның бачыттыг үүлгедиглери малчыннап чораан Бурумаанның өжээнии өөскүдүп, оон талазындан арага-дарының хайы-биле ала-чайгаар өлүрүкчү чорукче чыгадып кээрин автор чедимчелиг көргүскен.

Багай-ла кижи дээш кижини дора көрүп, бастыр чорукту ол эдлээн бодамчалыг эдлээртип турар.

Аныяк чогаалчыларның бичии тоожуга мергежилиниң өзүлдези хоочун проза чогаалчылары С. Сүрүн-оол, М. Кенин-Лопсан, К. Кудажы, М. Эргеп, Э. Донгак, М. Көжелдей, А. Даржай, Д. Сарыкай болгаш өскелериң-даа уран салдарындан хамааржып турары чугаажок. Уран бодалдың демиг күжү оон соон салгаан аныяк-өскенге ыяап салдарлыг болгаш чечен чогаал, уран үүлдүн тынын тудуп, оон шын агымын утлап бар чыдар.

Чаазымаар уран шынар чүл дээрге, амгы тоожу чогаалчылары Суван Шангыр-оол, Ховалыг Маадыр-оол, Михаил Дуюнгар, Александр Бегзи болгаш өскелер-даа тоожуушкунну хөлүн эрттир сула салбайн, сюжет хөгжүлдезинге сиңирге допчулап чорударын чедип ап турары болур.

Дараазында үнер сеткүүлдерге Түлүш Карыманың кем-херек темазынга тоожузу, Анай-оол Булактың кижиниң хамааты эргезин кызып-кыяр чоруккa үндезилээн «Чаргылыг чай» деп чогаалы базала бичиң тоожунуң хевирлери болур.

Ооржак Белек-ооллун «Сылдыс» деп лирика-философтуг тоожузу онзагай уян, арыг хөөнүн поэмазы болур. Ол чогаалды эдлээдилерге чаа хевиринің бичии тоожузу деп «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн редколлегиязы үнелээн.

Черле ынчаш, сөөлгү үеним жанр хөгжүлдезинге бичии тоожу бодунун уран туружун быжыы-биле эдлей берген. Ынчангаш ол «Улуг-Хем» сеткүүлүнге өзек жанр болун, номчукчуларның сонуургалын улам-на хаара тудуп бар чылар.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.
Сеткүүлдүн кол редактору.

ЫНДЫГ СӨС ЭТПЭЭН МЕН

Тыва Республиканың чогаалчыларының улуг шуулганы даарта болур дээрзин дыңнадым. Орта Тыванның амыдыралынга база чугула айтырыгларны чугаалажыр деп турарын билдим. Оларның аразында Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинің даргазын болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редакторун соңгуур айтырыглар кирип турар. Ол дээрге анаа эвес, улуг айтырыг болур. Ону бистин чогаалчыларывыс кичээнгейлиг өөренип көргеш, орта ылап-ла ажылдап болур, чогаал талазы-биле билин ханы, бистиң аныяк-даа, улуг-даа чогаалчыларывысты башкарып, оларның-биле ёзулут-ла ажылдап шыдаар эштерден шилип алыр дээрзинге бүзүрөөр мен.

Бир-тээ, мен база чогаалчы кижи болганымда, бо талазыбиле бодумнун чамдык бодалдарымны дорт, ажыы-биле, эң-не дидими-биле чугаалаар бодап ор мен. Бирээде, Чогаалчылар эвилелин чежеге дээр, кажанга дээр бистерни кырган, хоочун, пенсионер чогаалчыларывыс Олег Сувакпит, Юрий Күнзегеш, Кызыл-Эник Кудажы сутлар башкарып кээрлерил, олар солуттунмас ужурлуг улус бе? Оларның орнунга аныяк чогаалчылардан соңгуп алза, хоржок чүве бе? Мындыг янзылыг айтырыгларны эрткен чылын ноябрь 17-19-тун хүннеринде болуп эрткен чогаалчылар хуралынга база көдүрүп турду. Орта санал бергеш, Тыванның улустун чогаалчызы К. К. Кудажының мынча дээнин амдаа утпаан мен. «Шын-дыр харын. Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черин бүрүнү-биле чаартып, аныяксыдар дээнинге каттыжар мен. Ол чөптүг айтырыг. Бис чеже ажылдаар бис? Ынчангаш аныяндан дидими-биле соңгуп алыңар, бис чайлап бээр бис»... дээн-не болгай. Ынчалза-даа Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черин биеэги-ле эрги аппарат башкарбышаан хөвээр. Ынчангаш оон кежигүннерин бо съездиге бүрүн солуп чаартыры чугула.

«Улуг-Хем» сеткүүлдүн кол редакторунга Антон Үержаанның азы Өвүрде чогаалчы Николай Ооржактың кайыбирээзин соңгуур болза эки деп саналдыг мен. Ол мээң саналым-дыр, амы-хууда. А кымны соңгуп аарын чогаалчылар боттары-ла билир ыйнаан... Ынчалза-даа мээң саналымны база кичээнгейге ап, өөренип көөр боор дээрзинге бүзүредим.

Оон-биле чергелештир бистиң ат-алдарлыг, хоочун, пенсионер чогаалчыларывыстың менээ хомудай бербезин база дилээр-дир мен. Мен оларны шуут херекчок деп ындыг сөс этпээн мен! Ындыг эрге менде чок. Аныяктар ажылдап өөрензиинер, а хоочун чогаалчылар дыштанзыннар, бажыңнарынга шөлээн чогаалдарын бижизиннер деп кыйгырып турар кижи-дир мен. А чаа соңгуткан состав оларны утпайн, кагбайн, олар-биле үргүлчү харылзажып, хүн бүрү кады ажылдаан турарын моон соңгаар чедип алыры чугула. Харын-даа Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинің чаныгга хоочуннар бөлүүн база тургузар болза эки деп бодалдыг мен. Оон даргазынга Тыванның улустун чогаалчызы К. К. Кудажыны соңгуп алза чогуур.

Ол ышкаш «Улуг-Хем» сеткүүлге дөө ол ыраккы Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Өвүр, Тес-Хем дээш, өске-даа черлерде чурттап, ажылдап турар көдээ чогаалчыларның чогаалдарын колдады парлаары чугула боон турар. «Улуг-Хемни» ажыдарга-ла, биеэгиле А. Даржай, К. Кудажы, С. Сүрүн-оол, Ю. Күнзегеш; К. Черлиг-оол, Н. Куулар, А. Үержаа сугларның чогаалдарын-на колдады парлаан боор чүве-дир. А кедээде чурттап, ажылдап турар хөй чогаалчылар канчап барганыл? Оларны чүге парлавайн турарыл?

Адак сөөлүнде Чогаалчылар эвилелин дөө ол Александр Даржайның, Артык Ховалыгның, Игорь Иргиттің деп ылгап турбайн, оларны шуптузун каттыштыргаш, Тыванның чаңгыс аай күчүлүг база найыралдыг чаңгыс эвилелин ам болур съездиге тургузар болза эки деп бодаар мен. Кылыр ажылы чаңгыс чогаал болганда, чогаалчыларның бөлүктерге чарылган херээ чок. Оон чүү-даа үмес! А чогаалчылар хөй болгаш чаңгыс аай болган тудум-на, оларның ажылы чедингир-даа, бүдүнгүр-даа болур ужурлуг!...

Сарыг-оол САЛЧАК.
Тыванның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ИНЕК КУДУРУУН ЧАЙГЫЛАВАС

1993 чылдың январь 20-де үнген № 5 «Сылдысчыгашка» парлаттынган Михаил Дуюнгарның «Куш уязынга ынак» деп чечен чугаазының кол маадыры — 6 классты дооскан Мерген. Тыва уруглар чогаалында Мергеннер, Сылдыстар, Шолбаннар, Аястар, Алимаалар, Долааналар сырлып турун бергеннер. Чаптанчыг чаа аттардан тывар херек. Черле амыдыралдын бодундан-даа ап көөрге, кандыг-даа аттыг кижилер чораан-ла.

М. Дуюнгар шыырак чогаалчы кижи болгай. Оон эртем-сургуулу-даа четчир. А бо «Куш уязынга ынак» деп чогаалының чамдык одуругларында сөстерни шын ажыглавайн барган. Инектерни «кудуруктарын чайгылап турганнар» деп бижээн-дир. Мону кадарчы кижи номчуур болза, баарын кадыр каттырып болур. «Күжүрну-даа, сөс тыпаан чогаалчы-дыр» деп кыжырыышкын-биле дооступ болур. А бичии кижи номчуур болза, айыылдыг. Оон соонда ол инек азы ат көрзе-ле, «Дөө инек кудуруун чайып тур, дөө ат кудуруун чайып тур» деп чоруп каар-ла-дыр. «Кудуруун чайып турганнар» дивейн, «шырбанып турганнар» дээр турган-дыр ийин.

6-гы классты дооскан кижи мындыг саваажок болбаа дег. Кушкаштын чаш оолдары-биле үрелдежип, харын мырынай ойнап, күжүрлерни, тас чүвелерни чинге сиген-биле шиштеп эгелээр. Мерген ол кушкаш оолдарының бирээзин өөнге эккээр. Кижи төрээн бойдузунга кандыг хамаарылгалыг болурунун дугайында школа бо оолга чүү-даа өөретпээн-дир. Кушкаш оолдарының аастары кызыл эвес, а сарыг болурун билир херек. Кандыг-даа куштун чуургазынга азы чаа чазылган оглунга садаа дегзип азы ооруу тудуп черле болбас! Кижиниң чыды ол чуургага азы куш оглунга артып каар. Ынчалгаш оглунга кижи чыды сиңип калган боорга, не-куш оон чүдексингеш, оолдарын шуут кааптар. Ол чаш кушкаштар ам шупту өлүрлер. Ие, хайы хире бузуттуг херек үүлгеткен оол-дур?!

Өөреникчилер бо чогаалдан шын эвес билиглер шингээдип алган боордан башка, боттарынга дузалыг эки чүү-даа билип албаанар хире. Барып-барып «Сылдысчыгашка» мындыг чогаалды үндүрбээн болза эки турган. Ынчангаш мону «Куш уязынга» эвес, а «Куш төлүнге ынак» дээн болза, болуушкунга чоок ат болгу дег. Чаңгыс Дуюнгардаа эвес, а уруглар чогаалы бижинр дээн кижи бүрүзү хамыктың мурнунда шын, сөөдомаа чедингир, чечен-мергеш чогаалдардан бижинрин кызытса чогуур.

Монгуш ЭРГЕП.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Республиканың хоочун радиожурналистериниң бирээзи **Светлана Баировна Дайзын-оол** март 12-де төрүттүнген. 1970 чылда башкы училищезин дооскан дораан-на ажылдаан коллективинде ам чээрби чыл ажа берген. «Чинчи-Шуру» болгаш өске-даа солун дамчыдылгаларның авторунга төрээн хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти болгаш чогаадыкчы чедишкиннерни күзедивис.

Өөнүн ээзи — Ким, оолдары — Буян, Демир, Акылары—Седип, Коля, дуңмалары—Сергей, Зоя болгаш ачазы — Аракчаа.

Ажык хевирниң акционерлиг ниитилели «ВОСТОК» («ЧӨӨН ЧҮК») инвестиция фондузу–Тывада ындыг хевирниң баштайгы фондузу-дур

Хуужудулга чектерин ол фондунуң акцияларынга киирерин «Восток» саналдап турар.

Фонд болза:

— хуужудулга чектеринге орнаштыр акцияларны хамаатыларга садар;

— өртек-үнезинин кудулаарындан силерниң салыышкынарыларны камгалаар — эң-не орулгалыг бүдүрүлгелерге акша-хөрөнгилерни шыгжадыр;

— акционерлерниң алыр орулга үлүүн хандырын бээр.

БИР АКЦИЯНЫҢ ӨРТЕК-ҮНЕЗИ — 1000, 2000, 10000 рубль.

Вэучерлер-биле акша бодубиле азы Ажаалга банкызының чектери-биле төлеп болур.

Фондунуң акцияларынга чектеринерни орнавышаан, ортумак чергелиг, ынчалзажок магадыралдыг орулганы алырынга бүрүн бүзүреп болур. силер, хүндүлүг хамаатылар. Хөгжүдеринге чээлинии тыпсыр бүдүрүлге черлерин фонд боду шилип алыр. Тывыскан чээлизиниден тодаргай орулганы фонд алыр аргалыг.

Россия Федерациязының улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының хөй бүдүрүлгелериниң акцияларын Инвестиция фондузу эелээр.

Чамдык бүдүрүлгелериниң хоозураашкынга таваржыры фондунуң орулгазының ниитилүнүнге шоолуг салдар чедирбес. Ол таварылгада орулга өске чамдык бүдүрүлгелерниинден эвээш, ынчалзажок бар болур. Бодунун акционерлериниң акша-хөрөнгилерин кандыг бүдүрүлгелерге киирер деп бодап турарын акциялар эелеринге фонд баш буруңгаар дыңнадыр.

ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДУЗУНУҢ КОЛ ОНЗАГАЙ ҮҮЛҮ:

— эргелеп башкарылгага болгаш консультация кылырына чарыгдалдардан ангыда, чыл дургузунда алдынган бүгү орулгаларны акционерлериниң аразынга хуваарыдыр.

Хуужудулга чектерин саларынче далашпанар — бодунар когаравышаан, өске кижилерни хилиске байытпайн көрүңер!

Чектерни акцияларга орнаштыр салыры — орулга алырының эң-не ынаныштыг арга-зы-дыр.

Фондунуң акцияларын садып алырынга бижидилге 1993 чылдың марттың ортанда эгелээр.

Фондунуң адрези: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 30. Бо адрес — тур, а кажан адрес өскерилген таварылгада, дораан дыңнадыр. Акцияларга кажан бижидилге эгелээр хүнүн база дыңнадыр.**

«ДИНЛИН» фирма саналдап тур

Кыш эрткен... Кыш дургузунда силерниң арнынар кежи куурарып, чаагай кадык, чымчак шинчизин чидирип, ында дырышкактар тыптыгылап келген. Канчаарыл?

ЧЕРЛЕ МУНГАРАВАНАР!

Силерге косметиканың эм шынарлыг чапчаа хевири—«ГЕЛЕКС» гель, арын кежин аныяксыдар чаа крем дузалаар.

Бо эки салдарлыг крем-гельдин чаңгыс хаптаазы-ла силерниң кежиңерниң чаагай аян-шинчизин эгидеринге четчир.

Мөөңү-биле садып алырларга «ДИНЛИН» фирманың телефоннары (8-394-22) 2-37-36.

Араттарга, фермерлерге

САДЫП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

«Саайлы» деп хууда бүдүрүлге фермер (арат) ажыл-агыйларга, совхозтарга, хууда кижилерге аътка кожар чаартып кылган сиген кезер машиналарны садып турар. Сандайы чымчак, амортизациялыг, кол-ла чүве—редукторун чаарткан. Өртээн туда-даа, шилчидилге-биле-даа төлеп болур. Харылзажыр телефону—3-14-56.

Аътка кожар сиген кезер машинаны садып алырынче, ам дээрезинде өртээ эвээш турда, далажыңар!

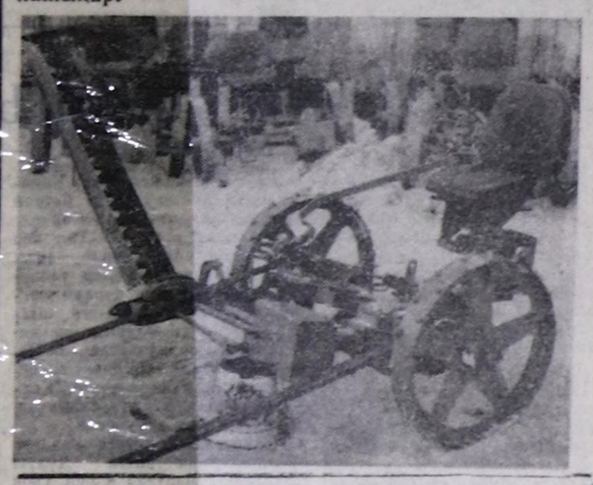

БОДАНЫЫЛЫҢАР...

Каш ай бурунгаар Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр бежен чыл болганын демдеглээн эртем-практиктиг конференция Кызыл хоорайга болуп эрткен. Анаа чүгле Тыванын эвес, Саян артындан улуг хоорайлардан эртемденнер, чогаалчылар, критиктер кээп олуржуп, өртектиг чагыг, сүмелерин берген.

Ук конференцияга бежен чылда Эвилелдин кылып чоруткан ажылдарын каскы түннээн, моон соңгааргы сорулгаларын тодараткан, Тыванын Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин даргазын соңгуур дугайында айтырыгны соңгаарлаткан. Ам бөгүн Тыванын чогаалчылары катап чыглып, сүмележип, организастыг айтырыгларны чугаалажыр үе келген-дир.

Чонгун аас чогаалынан амыдыралын чулуун амзаан, чүгүрүк аътты эзенгизин тепкен Тыванын чечен чогаалы бежен бир чылдын боларын санап ор мен. Олар дээргеи чогаал талазы-биле тускай дооскан билиглиг, чүрек дужунда хойлап чоруур сагыызынныг, келир үеде улуг идегелдиг чалыыларывыс-тыр. Оларга бүзүреп, өрү тыртары — аныяк, ортумак, хоочун-даа салгалдын чогаалчыларының дорт хүлээлгезин деп бодаар мен.

Эвилелдин ажылын башкарып шыдаар бедик мергежилдиг, чонга нүүрлүг, бодунда эки мөзү-шынарны ап чоруур чогаалчыларны маңаа адаксай-дыр мен. Оларга институт доосканнардан Игорь Иргит, ам Чазак черинде комитет даргазы, Николай Куулар, Тыванын ном үндүрер черинин кол редактору болгаш өскелерни-даа адап болур.

Моон мурнунда болгулаан чогаалчыларның республика хуралдарынга Эвилелдин удуртулгазын аныякшыдар талазы-биле айтырыгны чаңгыс эвес удаа көдүрүп келген мен... Ону чамдык улус хоочуннарывысты шуут үндүр хөөглептер деп бодап тузып